

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

Навчально-науково-виробничий центр

Кафедра публічного адміністрування у сфері цивільного захисту

ПЛАН-КОНСПЕКТ

лекцій з дисципліни

«Сучасні геополітичні процеси: світ і Україна»

за спеціальністю 281 Публічне управління та адміністрування»

Укладач:
Крюков Олексій Ігорович, д.держ.упр., проф.,

Харків 2020

Тема 1. Предмет та функції геополітики як науки. Методологія геополітики. Поняттєвий апарат геополітики

План лекції

1. Поняття та сутність геополітики.
2. Поняттєвий апарат геополітики.
3. Роль геополітики в міжнародному процесі.

Анотація змісту лекції

1. Поняття та сутність геополітики

Сьогодні геополітика викликає підвищений інтерес майже повсюдно, особливо в Східній Європі. Ренесанс геополітики зовсім не означає повернення до старих концепцій, багато з яких пов'язані з достатньо негативними асоціаціями. Пильна увага до теорії Макіндера, передвоєнним концепціям «Серединної Європи», історії колоніальних концепцій геополітики в цілому, до всього позитивного, що в них містилося, поєднується з пошуками нових підходів і спробами побудувати нову теоретичну основу геополітики. Не дивлячись на те, що термін «геополітика» вельми часто використовується в політичній риторичі, не всіма усвідомлюється, які джерела, моделі і кодекси стоять за цим терміном. Небезпека сприйняття геополітики тільки як ідеології просторового розширення так же велика, як і небезпека її ігнорування.

Геополітика часто вдається до пояснення як зовнішньої, так і внутрішньої політики держав з погляду географічних чинників: характеру кордонів, забезпеченості копалинами і іншими природними ресурсами, острівного або сухопутного розташування, клімату, рельєфу місцевості і т.д. Ключовим системоутворюючим відношенням в геополітиці ще більшою мірою, ніж в географії, довгий час була відстань у фізичному і географічному просторі. Традиційну геополітику можна розглядати як науку про вплив геопростору на політичні цілі і інтереси держави. Поступово геополітика

перейшла до складнішого розуміння простору як середовища, що перетворює економічні, політичні і інші відносини між державами . Із зростанням взаємозалежності в світі все велику значущість в геополітичному аналізі придбав характер міждержавних відносин і його взаємодії з геопростором, яке ставало вже не тільки поляризованим навкруги центрів сили, але все більш стратифікованим, ієрархічно організованим.

Самовизначення геополітики як науки має свою історію. Рудольф Челлен, автор терміну «геополітика», визначав її як **«доктрину, що розглядає державу як географічний організм або просторовий феномен»**.

Метою геополітики, на думку її родоначальників, є усвідомлення фатальної необхідності територіальних захоплень для розвитку держав, оскільки «простір вже розділеного світу може бути відвойований однією державою в іншій лише силою зброї».

Провідний німецький геополітичний журнал «Zeitschrift für Geopolitik» («Журнал геополітики»), заснований Карлом Хаусхофером, дав наступне визначення, найбільш, до речі, часто цитоване в роботах по геополітиці: «Геополітика є наука про відносини землі і політичних процесів. Вона ґрунтується на широкому фундаменті географії , перш за все географії політичної, яка є наука про політичні організми в просторі і про їх структуру. Більш того, геополітика має на меті забезпечити належними інструкціями політичну дію і додати напрям політичного життя в цілому. Тим самим геополітика стає мистецтвом, саме – мистецтвом керівництва практичною політикою. Геополітика – це географічний розум держави».

В тому ж приблизно дусі, але з деякими важливими додатковими акцентами геополітика визначається і Отто Мауллем. Геополітика, вважає він, має своїм предметом державу не як статичну концепцію, а як живу істоту. Геополітика досліджує державу головним чином в його відношенні до оточення – до простору і ставить за мету розв'язати проблеми, що витікають з просторових відносин. Її не цікавить, на відміну від політичної географії, держава як явище природи, тобто її положення, розміри, форма або кордони

як такі. Її не цікавить держава як система економіки, торгівлі або культури. З погляду геополітики простий аналіз держави (фізичний або культурологічний), навіть якщо він має відношення до простору, залишається статичним. Область геополітики, підкреслює Маулль, – це просторові потреби і вимоги держави, тоді як політичну географію цікавлять головним чином просторові умови його буття. Заключаючи, Маулль ще раз відзначає принципову відмінність між політичною географією і геополітикою: перша задовольняється статичним описом держави, яка може також включати вивчення динаміки минулого його розвитку; друга ж є дисципліна, що зважає і оцінює дану ситуацію; геополітика завжди націлена на майбутнє.

Карл Хаусхофер визначав геополітику як вчення «про географічну обумовленість політики». В іншому місці Хаусхофер спільно з Еріхом Обітницею, Отто Мауллем і Германом Лаутензахом характеризував геополітику як «вчення про залежність політичних подій від землі». В меморандумі *«Геополітика як національна наука про державу»*, що з'явилася у зв'язку зі встановленням нацистського режиму в Німеччині, геополітика визначалася як «вчення про взаємостосунки між землею і державою». В «Журналі геополітики» геополітика характеризувалася як «наука про політичну форму життя в життєвому просторі в її залежності від землі і обумовленості історичним рухом». Спільно з видавцем «Журналу геополітики» Куртом Вовінкелем Хаусхофер відзначав, що сама геополітика є не «наукою, а підходом, шляхом до пізнання». Дещо пізніше Вовінкель написав статтю під заголовком *«Геополітика як наука»*. Альбрехт Хаусхофер оголосив суттю геополітики «взаємовідношення між оточуючим людиною простором і політичними формами його життя».

В «Словнику філософських термінів» геополітика характеризується як «вчення про залежність політичних подій від особливостей поверхні землі, простору, ландшафту, держави». Американський дослідник Л. Кристоф вважає, що геополітика покриває область, паралельну і лежачу між політичною наукою і політичною географією. Визнаючи всі труднощі

визначення геополітики, Крістоф, проте, ризикує зробити це. «Геополітика, – вважає він, – є вивчення політичних явищ, по-перше, в їх просторовому взаємовідношенні і, по-друге, в їх відношенні, залежності і впливі на Землю, а також на все ті культурні чинники, які складають предмет людської географії... в її широкому розумінні. Іншими словами, геополітика є те, що етимологічно пропонує саме це слово, тобто географічна політика; не географія, а саме політика, географічно інтерпретована і проаналізована відповідно до її географічного змісту. Як наука проміжна вона не має незалежного поля дослідження. Останнє визначається в поняттях географії і політичної науки в їх взаємозв'язку». Крістоф вважає, що не існує принципової різниці між геополітикою і політичною географією як в самій області дослідження, так і в методах дослідження. Єдина реальна відмінність між тією і іншою полягає, на його думку, в акценті і фокусі уваги. Політична географія, будучи переважно географією, робить акцент на географічних явищах, даючи політичну інтерпретацію і аналіз політичних аспектів. Геополітика, будучи переважно політикою, навпаки, концентрує свою увагу на політичних явищах і прагне дати географічну інтерпретацію і аналіз географічних аспектів цих явищ.

В рамках самої геополітики розрізняють **два достатньо чітко позначені напрямки**: *геополітика приписуюча, або доктринально-нормативна* (до неї можна зарахувати, не боючись помилитися, всю німецьку школу, пов'язану з ім'ям Хаусхофера); *геополітика оцінно-концептуальна* (типові представники – Макіндер, Спикмен, Коен).

Виразну грань між тією і іншою не завжди, звичайно, можна провести, але все таки вона існує, як існує в більш загальному вигляді між нормативною і концептуальною політичною наукою.

В сучасній політичній і довідковій літературі поняття «геополітика» трактується деколи настільки широко і багатопланово, що в результаті вона позбавляється специфічних рис, що роблять всяку область дослідження науковою дисципліною. Геополітика використовується для оцінки

міжнародно -політичних позицій держав, їх місця в системі міжнародних відносин, умов їх участі в військово-політичних союзах. Важливе значення надається дослідженням комплексу економічних, політичних, військово-стратегічних, екологічних, ресурсних та інших питань, що грають важливу роль в збереженні або зміні загальносвітового і регіонального балансу сил.

Зрозуміло , в тій чи іншій мірі всі перераховані аспекти мають відношення до геополітики, але в цьому випадку не може не виникнути питання: чим же геополітика відрізняється від загальнотеоретичних досліджень міжнародних відносин і зовнішньої політики, що також розглядає всі ці питання? Мало що прояснюють в цьому значенні і енциклопедичні роз'яснення, що існують. Енциклопедія Britannica, наприклад, посилаючись на думки авторитетів, зв'язує геополітику з використанням географії на користь урядів. Найпоширеніша точка зору така: геополітика служить визначенню національної політики з урахуванням чинників дії на неї природного середовища. В енциклопедії Americana геополітика розглядається як наука, що вивчає і аналізує в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємодіючі чинники, що роблять вплив на стратегічний потенціал держави. Радянський Філософський енциклопедичний словник (1989) визначає геополітику як західну політологічну концепцію, згідно якої «політика держав, особливо зовнішня, в основному є приреченою різними географічними чинниками: просторовим розташуванням, наявністю або відсутністю певних природних ресурсів, кліматом, густиною населення і темпами його росту і т.п.».

Не дивлячись на надзвичайну різноманітність тематики, підходів, територіального обхвату геополітичних досліджень , в них можна виділити загальне ядро, що включає аналіз залежності між будь-якими змінами в окремих країнах і регіонах (в структурі господарства і його ресурсозабезпеченості, впровадженні нових технологій в економіці взагалі і військовому виробництві особливо, телекомунікаційних зв'язках, кількості і якості населення, його політичній і ідеологічній згуртованості і т.д.) і

зовнішньополітичними і стратегічними проблемами. Раніше в число «незалежних змінних» геополітичного аналізу входили головним чином такі традиційні параметри, як географічне положення, наявність і обмеженість мінерально-сировинних та інших природних ресурсів, особливості території країни (рельєфу, мережі гідрографії, віддаленості від меж життєво важливих центрів та ін.). Значення цих чинників змінилося, але вони далеко не повністю втратили свою роль. Геополітика як наука головну свою увагу направляє на розкриття і вивчення можливостей активного використання політикою чинників фізичного середовища і вплив на неї на користь військової, економічної і екологічної безпеки держави. В сферу ж практичної геополітики входить все, що пов'язане з територіальними проблемами держави, її кордонами, з раціональним використанням і розподілом ресурсів, включаючи і людські.

Виходячи з вищевикладеного, геополітику можна визначити як галузь знання, вивчаючу закономірності взаємодії політики з системою неполітичних факторів, що формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова потужність).

2. Поняттєвий апарат геополітики

Геополітика традиційно підрозділяється на фундаментальний і прикладний розділи; причому останній, іноді званий **геостратегією**, розглядає умови ухвалення оптимальних політичних рішень, що зачіпають вище перелічені чинники.

Теоретично геополітика може виступати в двох іпостасях – як наука, що пізнає закономірні зв'язки між географічними умовами і політикою, і як ідеологія, тобто як засіб, реабілітуючий досягнення, здійснення, збереження, зміцнення і зростання влади. Необхідно встановити практично, по-перше, в якій іпостасі геополітика реально існує, по-друге, чи може геополітика взагалі бути наукою.

Як ідеологія геополітика може використовувати будь-які аргументи, пов'язані з географічним середовищем, без жодної системи – лише б якомога більш ефектно виправдати ті або інші політичні акції. В цьому плані геополітика складає лише специфічний компонент ідеології взагалі – її «географічну» частину.

Як наука геополітика повинна бути вільною від необхідності як би там не було виправдовувати яку-небудь владу в будь-яких її виявах. Влада може скористатися плодами геополітики як науки, перетворивши її висновки в ідеологеми. Проте це далеко не єдине застосування досягнень геополітики. Звичайно, найпомітніші і значні прикладні наслідки геополітика може мати саме на рівні влади, але, як всяка наука, вона може бути корисною пізнанню як такому. В цьому плані геополітика може отримати універсальне освітнє і дослідницьке значення.

В цілому ряді власних модифікацій геополітика намагається прослідити зв'язок між двома абсолютно далекими один від одного групами стихій – географічними стихіями і стихіями людської суб'єктивності, що виражається в хаосі політичних рішень. І політика, і географія самі по собі є феноменами хаотичними: географія включає взаємодію самих різномірних сил – геологічних, космічних, соціальних і т.д., політика є істинним виразом непередбачуваності і ірраціональності людської природи, що підказує абсолютно несподівані рішення в нескінченно багатообразних політичних ситуаціях. Геополітика ж прагне знайти строгий закономірний зв'язок між вказаними феноменами. Така сміливість пізнавальних претензій геополітики ставить її в один ряд з філософськими дисциплінами.

Якщо розглядати геополітику як частину **філософії історії**, то на її долю випадають всі сфери історичної випадковості, оскільки саме географія і політика вносять в історичний процес випадковість: географія – тому що її закони носять абсолютно інший характер, ніж закони людських відносин, політика – тому що вона є граничним виразом суб'єктивного свавілля в цих відносинах. Якщо розглядати геополітику як частину **філософії політики**, то,

по-перше, слід зазначити самі загальні закономірності і самі глобальні проблеми політики, а також планетарний феномен в контексті більш загальних проблем історії людства. Нарешті, якщо розглядати геополітику як частину **філософії природи**, її специфічним предметом стає залежність природи від непередбачуваної активності людини – істоти природної, але яка відділилася від природи і перетворює саму основу власного життя відповідно до примх своєї, часто ірраціональної, волі.

Міркування геополітичного характеру про розширення меж і приєднання нових земель мирними і військовими засобами на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної потужності держав, про збереження панування над знов придбаними територіями за допомогою створення колоній, перенесення туди столиць і їх ізоляції від впливу сусідніх країн, про створення регіональних військово-стратегічних альянсів зустрічаються ще в роботі «Государ» італійського мислителя і політичного діяча XVI століття Нікколо **Макіавеллі**. Необхідно також вказати на класичні роботи по міжнародних відносинах прусського історика і генерала Карла **Клаузевіца** (XIX в.), які підкреслювали необхідність виходу держави з небезпечного положення з позиції сили. Державознавство також внесло свій внесок у формування геополітики. В кінці XIX – початку XX століть при дослідженні тріади атрибутів держави «територія – населення – влада» багато державознавців віддавали пріоритет території. Значний німецький державознавець Георг **Еллінек**, зокрема, вважав: «Територія, як елемент держави, має вирішальний вплив на весь життєвий процес держави». Широку популярність отримала циклічна теорія розвитку держав, методологічною основою якої є органіцистська концепція еволюції суспільства.

3. Роль геополітики в міжнародному процесі

Однією з найважливіших категорій геополітики є **геостратегія** – обґрунтований геополітикою напрям діяльності держав на міжнародній арені.

Спираючись на геополітичні концепції, власті окремих країн проводять

політику анексії територій військовим і дипломатичним шляхами, створення альянсів, встановлення сфер впливу, будівництва військових баз, протидії революційним процесам – «роблять простір», якщо виражатися мовою західних геополітиків, для ТНК і ТНБ . У зв'язку з географічними особливостями простору геостратегію можна класифікувати як сухопутну, морську , повітряну, космічну. Масштаб геостратегії може бути глобальним, макрорегіональним, крайнім.

«Нова геостратегія» адміністрації США будується на біполярному (консервативному) підході до міжнародних відносин і ставить своєю задачею наново затвердити американське панування в світі. Вона виходить з необхідності придушення економічними , політичними і військовими методами визвольних рухів, скидання прогресивних урядів в країнах третього світу на підставі геополітичного уявлення про всесвітній характер інтересів США. Будь-які зміни, місцеві конфлікти в несоціалістичному світі оцінюються через призму глобальної, а не регіональної перспективи, а революції в традиційних сферах впливу США – як загроза національної безпеці.

Масштаби «нової геостратегії» зв'язуються її творцями з розміщенням лазерної зброї з ядерним навантаженням в космічному просторі. Техніко-технологічні можливості цієї зброї спрацьовувати протягом секунд обумовлюють пріоритет космічного напрямку в «новій геостратегії» і, відповідно, космічного простору над сухопутним, морським, повітряним. «Нова геостратегія» покликана забезпечити як глобальної, так і регіональної переваги США.

З кінця XIX століття США надають виняткову увагу макрорегіональній геостратегії, націленої на певні групи країн. Відносно Центральної і Південної Америки макрорегіональна геостратегія традиційно спирається на доктрину Монро, основою якої є теза про «просторову близькість». Сьогодні військово- географічне положення країн Центральної Америки і Карибського басейну, через які проходить близько половини торгівлі і дві третини США

нафти, що імпортується, а через Панамський канал і Мексиканську затоку – більше половини корисних копалини, що ввозяться, оцінюються як «життєво важливі». Події на Кубі і в Нікарагуа розглядалися адміністрацією Р. Рейгана як пряма загроза цієї комерційної артерії США. Президент Сполучених Штатів оголосив, що через Центрально-американський і Карибський регіони проходить «третій кордон» США.

Разом з положенням про «просторову близькість» «нова геостратегія» США в Центральній Америці і Карибському басейні використовує так звану «теорію доміно». Держави цього регіону розглядаються як пластинки відомої гри: зміна числа окулярів на полі однієї пластинки веде до зміни числа окулярів на полі сусідньої. «Теорія доміно» є інтерпретацією відомої концепції експорту революції, яка стверджує, що революція потребує «підштовхуванню», що соціалізм можна нав'язати населенню інших країн за допомогою військової сили.

Багато американських геополітиків беруть активну участь у військових приготуваннях цієї країни. На це свого часу звертав увагу Н.Н. Баранський. Геостратегія США відносно окремих країн (країнна геостратегія) найбільш показова на прикладі В'єтнаму. Ті, хто розробляв стратегію і тактику бомбардувань, продемонстрували глибоке значення географічної інформації і географічне мислення. Американські стратеги вели «географічну війну», руйнуючи з повітря мережі дамб, оберігаючи від повені багатомільйонне населення рівнин, знищуючи і генетично змінюючи за допомогою хімічної і бактеріологічної зброї органічне середовище незаселеного людськими. «Війна в Індокитаї, – пише Лакост, – позначила в історії війни і географії новий етап: вперше методи руйнування і зміни географічного середовища одночасно в природних і соціальних аспектах були приведені в дію для скасування необхідних для життя декількох десятків мільйонів людей географічних умов». Сьогодні існує небезпека, що «географічна війна» може бути застосованою в масових масштабах імперіалістичними державами в будь-якій країні несоціалістичного світу.

В прогнозуванні вогнищ виникнення і можливих напрямів ескалації повстанських рухів на території тієї або іншої країни стратеги імперіалістичних держав бачать одну з головних своїх задач. Геостратегічні дослідження території країни мають виборчу спрямованість. В першу чергу проводиться політико-географічне вивчення, зокрема складання великомасштабних карт, тих районів, в яких виникнення повстанських рухів і формування партизанських загонів, ведення партизанської війни (*guerilla*) представляється найвірогіднішим. Ретельно досліджуються території, які можуть стати опорними базами революційної боротьби. Розробляються рекомендації для придушення повстанських рухів містах і сільських місцевостях, гірських районах і джунглях, на заболочених територіях і дельтах річок.

Морська геостратегія разом з сухопутною є важливим напрямом в зовнішньополітичній діяльності держав. Морські територіальні домагання імперіалістичних держав реалізуються у встановленні військово-політичного контролю над маючими міжнародне значення морськими шляхами, що мають, портами, які в результаті з географічних артерій і пунктів перетворюються на стратегічні.

Дж. Прескотт, відокремлюючи нацистську геополітику (*Geopolitik*) від геополітичного аналізу міжнародного стану в сучасній політичній географії Заходу (*geopolitics, geo-politique*), виступаючи з позицій морських стратегів Пентагону, пише в своїй *«Політичній географії океанів»*: «Морські держави, ймовірно, відчули, що використання каналу більш безпечно при американській адміністрації в порівнянні з панамською». Тим самим американська військова присутність в зоні Панамського каналу, що є юрисдикцією США, оголошується гарантом можливості його використання всіма державами.

Сучасна геостратегія США розповсюджується на малоосвоєні і труднодоступні морські райони. Пильну увагу надається Арктиці. «Цей регіон, – вважає американський географ *Ж. Роусек*, – виключно рідко є

населений, але він має всезростаюче значення як відносно оборони, так і щодо використання природних ресурсів». На його думку, в даний час Арктика представляється більш багатою нафтою, газом і іншою сировиною, ніж Антарктика, і в протилежність останньої є найкоротшим коридором для нанесення першого ядерного удару по СРСР як по повітрю, так і за допомогою використання підводного флоту. Енергетичним ресурсам Арктики надається стратегічне значення, оскільки вони потенційно здатні зменшити залежність США від імпорту нафти з арабських країн. Мілітаризація Арктики робить негативний вплив на зовнішню політику країн Заходу, фасади яких обернуті до Північного Льодовитого океану. Бюджети таких держав, як Норвегія, Данія, Ісландія, Канада, виявляються обтяженими значними військовими витратами на потреби американської геостратегії.

Великі держави в період розпаду колоніальних імперій і формування територій суверенних, політично незалежних держав приклали максимум зусиль, щоб загальмувати процеси їх подальшого розвитку. Одним із слідств такої політики стала освіта в Африці чотирнадцяти держав, що не мають виходу до моря. Отримання коридору до моря державою, видаленою від нього, тісно пов'язано з проблемою транзиту. Рішення питання ускладнюється трайбалізмом – цим «мікронаціоналізмом» сучасної Африки, накладаючим свій відбиток на відносини між державами континенту. Між сусідніми африканськими країнами може скластися наступна конфліктна ситуація: одна не має виходу до моря, інша перешкоджає транзиту або замість на право транзиту вимагає поступок – політичних, територіальних, пов'язаних з національними і племінними проблемами. Подібний «залишковий колоніалізм» вносить розкол в єдиний фронт боротьби держав третього миру проти політики неокolonіалізму.

Мабуть, не слід ставити знак рівності між морською геостратегією імперіалістичної держави і країни, що розвивається, хоча і та і інша можуть аргументувати свої домагання схожими мотивуваннями. Домагання деяких країн, що розвиваються, на значні райони прилеглого континентального

шельфу, оголошення ними двохсотмильної зони нерідко є вимушеними діями у відповідь на хижацьку експлуатацію ТНК морських прибережних ресурсів, на екологічні катастрофи, пов'язані з крахом нафтовізних танкерів в прибережних зонах інтенсивного міжнародного судноплавства. Морська геостратегія низки нових індустриальних країн є пов'язаною з приєднанням обширних районів континентального шельфу. Наприклад, Аргентина претендує на так зване «Аргентинське море» («Рідку Пампу») з його островами і на частину Антарктиди, виділені на підставі секторального принципу. Схожі проекти висувуються і в деяких інших країнах Латинської Америки.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Національна безпека та національна могутність з точки зору геополітики.
2. Функції геополітичної науки.
3. Геополітичні поля.
4. Геополітичні опорні точки.
5. Геополітичні лінії.
6. Геостратегія та основні її різновиди.

Перелік проблемних питань

1. Чи погоджуєтесь Ви розглядати державу як географічний організм. Поясніть свою думку.
2. Розкрийте зв'язок геополітики та філософії.
3. Розкрийте зв'язок геополітики та історії.

Список використаної літератури

1. Геополітика і національна безпека [Текст] : слов. термінів / Уклад.: Г.П. Ситник, В.Ю. Богданович, М.Ф. Єжеєв. - К. : Вид-во НАДУ, 2005. - 232 с.

2. Дзьобань О. П. Теоретичні основи національної безпеки України [Текст] : навч. посіб. / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. - К. : Освіта України, 2009. - 378 с.
3. Василенко И.А. Геополитика современного мира: учеб. пособие. М.: Издательство Юрайт, 2010. – 395 с.
4. Гаджиев К. С. Введение в геополитику [Текст] : учебник / К.С. Гаджиев. - К. : Логос, 1998. - 415 с.
5. Геополитика [Текст] : учебник / под общ. ред. В. А. Михайлова. - М. : РАГС, 2007. - 367 с.
6. Глобальная геополитика / Под редакцией И.И. Абылгазиева, И.В. Ильина, И.Ф. Кефели – М.: Издательство Московского университета, 2010. – 312 с.
7. Дергачев В. А. Геополитика [Текст] : учеб. пособие / В.А. Дергачев. - К. : ВИРА-Р, 2000. - 447 с.
8. Исаев Б.А. Геополитика: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2006. – 384 с.
9. Карпенко В. О. Інформаційна політика та безпека [Текст] : підручник / В. О. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2006. - 320 с.
10. Кудряченко А. І. Геополітика [Текст] : підручник / А.І. Кудряченко; Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. - 293 с.

Тема 2. Виникнення та розвиток геополітичної науки.

План лекції

1. Причини виникнення і методологія геополітики.
2. Геополітика і географія.
3. Геополітика і ідеологія.
4. Геополітика і біополітика.
5. Геополітика і геосоціологія.

Анотація змісту лекції

1. Причини виникнення і методологія геополітики

Методологія геополітики багато в чому базується на ув'язці явищ і процесів державного рівня з рівнями макрорегіональним і глобальним, наприклад розміру, конфігурації і зображення державних кордонів, сорозташуванням економічних районів, клімату країни та ін ., із зовнішньополітичними конфліктами. Геополітичний підхід можна використовувати як рамку для подачі країноведучої інформації під певною точкою зору. Не менше важливий для геополітики і погляд зверху «вниз»: від аналізу регіональних систем держав, зсувів в розподілі економічної і військової потужності – до вивчення впливу цих процесів на геостратегію конкретної держави, внутрішньополітичні конфлікти, від аналізу глобальних геополітичних чинників, наприклад чисельності і впливовості діаспори, обмеженості якого-небудь ресурсу в глобальному масштабі, – до вивчення впливу цього чинника на зовнішньо- і внутрішньополітичну «поведінку» конкретної держави.

Для методології дуже багатьом концепціям геополітики характерна крайня еkleктичність і розмитість, схильність до абсолютизації впливу якого-небудь чинника або групи чинників на зовнішню політику, спрощенню ситуацій, прагнення запозичити з суміжних наук модні теорії і концепції.

Так, в кінці 70-х і початку 80-х рр. були модними «гуманістичні», біхевіористські і екзистенціалістські трактування, що ґрунтувалися на поясненні зв'язку зовнішньої політики з географічним середовищем через її сприйняття політичним діячем, його життєвий досвід, психологічно освоєний ним простір.

Крім того, методи геополітики в принципі надзвичайно різноманітні – від уможлидних роздумів до використання складного математичного апарату. Застосування кількісних методів далеко не завжди підвищує значущість результатів: навпаки, «якісний» геополітичний аналіз у дусі традицій французької школи може бути багатше ідеями, ніж підсумки громіздких розрахунків. Методи багатовимірної статистики частіше за все використовуються в геополітиці при міжкраїнних зіставленнях, численних спробах геополітичного районування світу, шляхом аналізу різноманітних і зіставних відомостей по всіх країнах, при конструюванні «показників потужності», покликаних кількісно відобразити впливовість держав в різних сферах життя. Ще одна область додатку кількісних методів в геополітиці – пошук закономірних співвідношень між потоками в просторі (перш за все зовнішньою торгівлею) і політичною зв'язністю регіональних угруповань країн, зовнішньополітичними і стратегічними проблемами. Останнім часом, з появою численних програм побудови анаморфованих зображень, виник особливий напрям – геополітичне картирування, мета якого – знайти адекватні шляхи віддзеркалення на карті світового геопростору. Інший прийом в геополітичному картируванні, дозволяючий одержувати цікаві моделі політичного геопростору, – зміна центрів проекції, «гра проекціями».

Система категорій, що склалася в геополітиці, нині, із збагаченням і зміною її проблематики, швидко розширяється. Крім старих понять – сфера впливу, баланс потужності, буферна зона, країни-сателіти, страхання, маргінальний пояс – тепер до наукового обороту увійшли нові категорії: інтеграція-дезінтеграція, національні інтереси, динамічна рівновага

інтересів, введене відомим американським геополітиком С. Козном поняття «країна-коміра», під яким мається на увазі невелика держава з вигідним географічним положенням на стику крупних країн і їх блоків, з перехідною по функціях і структурі економікою, здатне грати роль посередника в зближенні своїх крупних партнерів.

2. Геополітика і географія

Екзистенціальна географія веде своє походження з гуманістичної географії, установки якої нерідко використовувалися і геополітиками останніх десятиріч. Гуманістична географія ставить основною задачею вивчення устремлінь, цінностей і цілей соціальних груп і окремих людей залежно від їх положення в геопросторі. В політичній географії гуманістичний напрям знайшов віддзеркалення в концепції життєвого, або освоєного, простору, визначуваного як сфера безпосереднього досвіду, попереднього ухваленню людиною раціональних рішень і детермінуючого його мотивацію. Прихильники цього підходу вважають фундаментальною категорією геополітики відчуття самоідентифікації з територією, обладнання до якої-небудь соціально-територіальної спільності, «державну ідею» (тут, як ми бачимо, відбувається повернення на новому витку до класичних положень Хартшорна), історичний досвід життя в общині і громадського самоврядування.

В прикладній геополітиці підходи гуманістичного напрямку застосовуються, зокрема, при вивченні прикордонних зон, політичного минулого інших територій за допомогою оновленої концепції «політичного ландшафту». Під ним розуміється віддзеркалення нинішньої і минулої політичної приналежності території в характері землекористування, плануванню і архітектурі будівель, поселень, пам'ятниках, вигляді вулиць і площ. Елементи-символи політичного ландшафту впливають на соціалізацію людей і формування регіоналізму.

Хоча геополітика має справу з простором і географічними чинниками, її не можна вважати строго позитивною природною наукою. І в об'єктивно

існуючих текстах геополітики, і в ідеальних задачах цієї дисципліни ми знаходимо прагнення виявити духовні основи просторового життя і політичних рішень. Геополітика, часто претендуючи на статус прагматичної науки, сама по собі вельми далека від чистого прагматизму : вона вільно або мимовільно одухотворяє не тільки континентальні і океанічні маси, які в геополітичних теоріях знаходять власну імперативну активність і стають безпосереднім вмістищем духу, але і саму політику, яка з прозаїчного управління, рішення поточних задач і задоволення самолюбності керівників перетворюється на знаряддя планетарної боротьби, визначальної долі світової цивілізації. В суперечність з такого свого роду романтизмом вступає редукціоністський пафос більшості геополітичних концепцій – їх автори бачать особливий політ думки в зведенні причин багатообразного руху народів до характеру їх місце розташування . Завдяки цій суперечності геополітика вироджується або в умогляд окультного характеру , або в позитивістський статистичний облік фрагментарної залежності географії і політики.

Подібна доля може минути геополітику тільки в тому випадку, якщо її представники не ігноруватимуть бутуючий, екзистенціальний чинник свого аналізу. Геополітика по своїй суті і по своєму відвічному задуму є екзистенціальною наукою, частиною екзистенціальної географії, яка розглядає цілісність буття людських спільностей з погляду лежачого в основі цих спільностей об'єднуючого і надихаючого значення, а також того, як це значення позначається в характері часу і простору їх існування.

Ми не можемо пізнавати природу і використовувати її, не застосовуючи до неї наших апріорних уявлень. Проте, застосовуючи ці уявлення, ми неминуче інтерпретуємо природу як дух: закономірні зв'язки між речами ми тлумачимо як категоричні або гіпотетичні імперативи (відповідно динамічні або статистичні закономірності), більш менш строго «приписуючи» речам їх «поведінку».

Дух визначає простір як на рівні уявлення, оскільки зміст уявлення про

простір залежить від змісту духу, так і на фізичному рівні, оскільки носії духу фізично перетворюють простір свого існування відповідно до цього змісту. Якщо в простір, конституюваний певною екзистенціальною ідеєю, вторгаються носії іншої екзистенціальної ідеї, вони вимушені зважати на інерцію цього простору, що береже в собі чужі імперативи. Навіть якщо якийсь народ заселяє територію, вже давно залишену його попередниками, все одно сам ґрунт, що береже в собі сотні літ життєдіяльності, робитиме непомітний і таємний вплив на життя поселенців.

Кожна екзистенціальна спільність займає певний ландшафт, певне географічне середовище, не через випадковості свого пересування або гри природних стихій, а внаслідок того, що та ж ідея, яка об'єднала дану спільність, примушує її створювати специфічний простір навкруги себе. І цей простір, будучи творінням духу, починає жити своїм життям, певною мірою визначаючи не тільки долю своїх творців, але і долю тих, хто приходить їм на зміну. Місце життя окремих народів і цивілізацій продовжує жити і діяти після їх загибелі; його невидимі центри і межі зберігають свою силу і для носіїв інших ідей.

Вже ця, так би мовити, археологічна значущість просторів не може бути проігнорованою геополітикою, так що ж говорити про актуальні перетворення простору, які в даному ключі розглядаються як перетворення самого буття народів? Ради рішення своєї головної задачі екзистенціальна географія простежує розміщення і рух екзистенціальних спільностей в географічному середовищі, а також специфіку перетворення даного середовища окремими екзистенціальними спільностями. Для екзистенціально-географічного аналізу характерні такі поняття, як «екзистенціальний центр», «екзистенціальна провінція», «екзистенціальна межа». Яскравим прикладом значущості цих категорій можуть служити відносини Росії і Заходу, що послужили приводом для багатьох геополітичних досліджень.

3. Геополітика і ідеологія

Ідеологія – це будь-яка система ідей, яка використовується для того, щоб виправдати перед іншими досягнення або здійснення влади.

Ідеологія завжди орієнтована на групу людей, вона повинна пояснити суспільству, чому ця група бере на себе ініціативу і діє саме так, а не інакше. Першорядна задача ідеології полягає в тому, щоб виправдовувати суспільно значущі дії тих або інших груп людей. Для виконання цієї задачі творці відповідної системи виправдань – ідеологи – повинні звертатися до вищих цінностей, всім суспільством, що розділяється, в якому та або інша група збирається діяти. Було б гупо Муссоліні в Італії апелювати до авторитету Вед, а Мао в Китаї – до біблійних десяти заповідей; навпаки, Муссоліні формує фашистську ідеологію, спираючись на пануючі в його країні релігійні (католицизм) і секулярні (індивідуалізм, імперіалізм і навіть соціалізм) вчення, а Мао розвиває комуністичну ідеологію, апелюючи не тільки до ідей Маркса, Енгельса і Леніна, але і до основоположних думок Конфуція і Лао-Цзи. Проте ідеологія тільки використовує різні системи цінності, але ніколи не співпадає з ними.

Цікаво відзначити, що практично всі представники геополітики були більш менш крупними урядовцями і державними діячами, вони мали серйозну вагу в суспільстві і робили істотний вплив на ухвалення політичних рішень не тільки через свої ідеї, але і безпосередньо. Ця закономірність простежується від Ібн Халдуна до Хаусхофера.

Тільки в міру наближення людини до соціальної верхівки геополітика починає знаходити для нього своє значення, тоді як до цього вона сприймається як абстракція. Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних)... Не претендуючи на наукову строгість, геополітика на своєму рівні сама визначає, що володіє для неї цінністю, а що ні. ...В сучасному світі вона є «коротким довідником владоміжжя», підручник влади, в якому дається резюме того, що слід враховувати при ухваленні глобальних (доленосних) рішень – таких, як висновок союзів, початок воїн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, введення

масштабних економічних і політичних санкцій і т.д. Геополітика – це наука правити». І хоча окремі геополітики заявляють, що «геополітика в своїй основі антиідеологічна», важко не погодитися з твердженням, що «геополітик не може не бути ангажований».

Якщо задатися питанням, до якого ж різновиду ідеології відноситься геополітика, напрошується відповідь, що геополітика тісно пов'язана з імперіалізмом.

Імперіалізм (від лат. *imperium* – влада, панування) в його пізнішому значенні розуміється як історична ситуація розділу сфер влади на землі між великими імперіями або як характеристика політики великих імперій, направлена на захоплення влади над всією землею.

Тим часом цинічна активність імперій може бути зведений до особливої ідеології – імперіалізму, що розуміється як позиція людей, що створюють імперії і вкладають свої життєві сили в їх існування і розвиток. Згідно положенням цієї ідеології, байдужий до людини природний порядок примушує людину боротися за отримання земних благ. Проте ризик програти в цій боротьбі дуже великий, щоб присвячувати цьому своє життя. Тому, якщо людина хоче уникнути поразки в боротьбі за земні блага, він повинен належати до групи людей, чий організований зусилля постійно направлені на їх захоплення і ефективно протистоять аналогічним зусиллям суперників. Якщо така група існує, людина повинна прагнути прилучитися до неї; якщо такої групи немає, він повинен прагнути створити її. Збереження і зміцнення єдності імперії може бути забезпечено або спорідненістю вхідних в неї людей, або загальним значенням існування, вимагаючим такої єдності. Тому імперії частіше за все складаються, по-перше, на основі націй, а по-друге, на основі сповідання єдиної віри, з якої виходять об'єднуючі соціальні висновки. Відносини між імперіями складаються, не тільки на основі реального співвідношення сил, але також на основі специфіки пануючих в них ідей.

В XIX сторіччі історія людства увійшла до тієї фази, коли розвиток імперій призвів до розділу між ними всього світу. З тих пір вони, хоча і

провели безліч воїн за переділ світу (включаючи дві світові війни), весь час шукають прийнятну форму компромісу. Проте очевидно, що такий компроміс може бути тільки тимчасовим перемир'ям, якщо тільки все до єдиного «хороші політики» не зникнуть з лиця землі.

З погляду імперіалістів, всі інші групи людей також є імперіями. Основою організації імперій може бути не тільки територія, етнос, рід, але і ідея. Імперії можуть бути відкритими і таємними; відкриті імперії (Німеччина, Росія, Америка і т.п.) побоюються проникнення в свій організм таємних імперій, що не мають чітких кордонів, і тому прагнуть тримати на вигляді мафіозі, масонів і інших, які з імперіалістичної точки зору з'єднані загальною ознакою в єдину силу, підтримують один одного і протистоять відкритим імперіям або паразитують на них. Крім того, можна виділити закриті і внутрішньо справедливі імперії, не прагнучі до постійного розширення, але справедливо розподіляючи завойоване всередині себе, і відкриті і внутрішньо несправедливі імперії, що жертвують внутрішнім порядком ради безперервного нарощування своєї сили.

Для того, щоб геополітика могла з'явитися на світ, «повинна була наступити епоха імперіалізму, в якій як в області політики, так і в області економіки панує прагнення до простору», – помітив німецький геополітик професор Грабовські. Для того, щоб справа дійшла до теорії про «планову просторову економіку», «планова просторова економіка імперіалістичної епохи» повинна була зайняти місце колишньої, «заснованої на свавіллі політики розширення». Імперіалістична епоха живе «цілком під знаком простору», і виникла необхідність детально вивчити простір в його відношенні до політики. Отже, до геополітики прийшли також, виходячи з просторової економіки імперіалістичної епохи».

Ще в Римській імперії було введено поняття «*terrae nullius sedit primo occupanti*» («нічийні землі належать тим, хто їх першим захопить»), причому нічийними признавалися всі території, які можна було завоювати, населення при цьому взагалі не враховувалося і або винищувалося, або зверталося в

рабство. Цей термін був сприйнятий в середні століття і міцно увійшов до так званого «міжнародного права цивілізованих народів». До кінця минулого століття правовою підставою для захоплення колоній признавалася так звана первинна окупація нічийних земель. В період імперіалізму виникла необхідність затвердити право на колоніальні захоплення. На Берлінській конференції (1884– 1885) 14 держав намагалися «упорядкувати» розділ Африки. Було вирішено вважати «законним» колоніальні захоплення земель, якщо вони «реальні, ефективні і про них доведено до зведення інших держав». Саме собою розумілося, що ці землі далеко не були нічийними. Але права народів що їх населяли взагалі не враховувалися і ці території оголошувалися нічийними на тій лише підставі, що вони не належали якій-небудь колоніальній державі і вважалися законними об'єктами територіальних захоплень і колоніальних грабежів.

Ватикан , який протягом століть намагався зберегти не тільки духовну, але і світську владу над всім світом, скористався запеклими суперечками між Португалією і Іспанією, щоб ще раз виступити в ролі верховного арбітра в міжнародних справах. З цією метою вже в 1493 р., тобто всього через рік після першої подорожі Христофора Колумба, папа Олександр VI «відповідно до отриманого їм прохання розділив Нового Світу між двома суперницями – Португалією і Іспанією , віддавши при цьому левову частку своїй батьківщині. У ряді булл папа намітив лінію, що проходила з півночі на південь в 100 лігах західніше на схід від цієї лінії, а Іспанії – до западу». Розділ як вже відкритих, так і тих що можуть бути відкритими в майбутньому земель між двома державами був юридично закріплений в Тордесильяському договорі від 7 червня 1494 р., ув'язненому представниками Іспанії і Португалії і затвердженому Олександром VI.

Ідеологічний зв'язок геополітики з імперіалізмом створив стійку асоціацію цієї дисципліни з виправданням військової агресії і територіальних захоплень. Оскільки ж простори в більшості випадків не є нічийним, а є заселеними народами, не охочими розлучатися зі своєю землею, геополітика

як частина ідеології вступає в тісний зв'язок з іншими «натуральними» компонентами.

4. Геополітика і біополітика: зв'язок геополітики з расовою теорією

Отже, оскільки як ідеологічний напрям геополітика апелює до природних початків, її можна віднести до так званої «природної (натуральної) ідеології». Сюди ж можна віднести течію, родинну геополітиці, також акцентуючи увагу на природних підставах політичних рішень, – расизм, який аналогічно можна назвати «біополітикою».

Природно, що територіальні домагання одних держав неминуче вступають в конфлікт з інтересами самооборони інших держав. Як агресори, так і жертви висувають аргументи для обґрунтування своєї позиції і посиляються на міжнародне право для обробки громадської думки в свою користь всіма доступними їм засобами. Особливе значення завжди надавалося посиленням на історичну і географічну обумовленість територіальних домагань, а також національному складу населення «спірної території», нерідко відношуваної агресором до низької раси, з якою нібито можна взагалі не рахуватися.

Вже в стародавніх державах до расизму широко вдавалися для виправдання інституту рабовласництва, а також для підігрівання ворожих відчуттів відносно народів, з якими збиралися воювати. В старогрецьких полісах деякими правами користувалися тільки вихідці з сусідніх старогрецьких міст-держав (в Афінах вони називалися метеками). Інші іноземці оголошувалися абсолютно безправними. «Еллінська народність, – писав Аристотель, – займаюча в географічному відношенні як би середнє місце між жителями півночі Європи і Азії, об'єднує в собі природні властивості тих та інших; вона володіє і мужнім характером, і розвинутим інтелектом; тому вона зберігає свою свободу, користується якнайкращою державною організацією і була б здатна володарювати над всіма, якби тільки була з'єднана єдиним ладом».

Расова або національна винятковість – важлива настановна позиція при

геополітичному аналізі міжнародного стану. Її зачатки містяться в роботах французького філософа і дипломата *Ж .А. де Гобіно* (1816–1882) і англійського соціолога *Х.С. Чемберлена* (1855–1927). Расовий і національний склад населення «спірних територій» ретельно враховується урядами при плануванні зовнішньої, а іноді і внутрішньої політики.

Відродження німецької геополітики після війни було періодом організаційного оформлення, відмежування від проамериканської орієнтації і пошуків своїх власних шляхів. Кульмінаційним пунктом даного періоду можна вважати вихід у світ в 1951 р. книги Альбрехта Хаусхофера «Загальна політична географія і геополітика», а також відновлення в цьому ж році діяльності центрального теоретичного органу німецьких геополітиків «Журналу геополітики».

Альбрехт Хаусхофер – син основоположника німецької геополітики Карла Хаусхофера продовжив геополітичні традиції батька. Проте це було не просте наслідування. А. Хаусхофер доклав не мало зусиль, щоб «гуманізувати» вчення батька, пристосувати його до особливостей сучасного розвитку Західної Німеччини, знайти в цих умовах нові шляхи розвитку.

Основною ідеєю книги А. Хаусхофера було «наукове переосмислення » положень географічного детермінізму минулого. Він перший з німецьких геополітиків відмовився від доказів прямого впливу географічних чинників і в першу чергу розмірів території і меж на зовнішню політику держав. Головну увагу А. Хаусхофер зосередив на дослідженні так званого «просторового оточення людини », тобто вивчення навколишнього середовища людини. Він не зачіпає тут біологічні і психологічні чинники. А. Хаусхофера цікавлять відносини між соціальними групами і перш за все між індивідами, тобто відносини, які формуються завдяки їх взаємодії з навколишнім середовищем.

Не важко помітити, що А. Хаусхофер виступає тут як типовий представник екологічної школи соціології, яка займається вивченням просторового розподілу людських груп і їх соціальними відносинами

залежно від змін, що відбуваються, навколишнього фізичного (в даному випадку просторовій) середовища.

А. Хаусхофер, таким чином, вперше звернув увагу на необхідність зміни самого підходу до поняття геополітики.

Проста детерміація зовнішньої політики територією і кордонами, що дискредитувала себе ще в другій світовій війні, не відповідала новим умовам. А. Хаусхофер вводить новий чинник – людину, його просторове оточення, вивчення якого було б, на його думку, зв'язуючою ланкою в класичному ланцюзі: географічне середовище – зовнішня політика.

Іншими словами, якщо раніше зовнішня політика визначалася безпосередньо таким географічним чинником, як наявність або недолік території, то тепер ці два елементи можуть взаємодіяти тільки через людину, його психологію, його «просторове» оточення. Згодом такий підхід до геополітики знайшов схвалення у представників багатьох сучасних західнонімецьких географічних шкіл. Детальною його розробкою зайнялися А. Грабовські, Р. Хиндер, Е. Обітниця та ін. Це був своєрідний «переворот» в геополітичній науці. Ідеї, виказані в той час А. Хаусхофером, дещо змінені, пристосовані до нинішніх умов, лягли в основу одного з головних напрямів сучасної геополітики – геосоціології.

Всічні 1951 т. у ФРН знов почав виходити «Журнал геополітики», що видавався К. Хаусхофером до кінця 1944 р. В тому ж році вийшла в світ книга А. Хаусхофера «Загальна політична географія і геополітика», написана ним під час другої світової війни. Вона супроводилася самими утішними коментарями. «Журнал геополітики» охарактеризував книгу А. Хаусхофера як «закономірний результат відродження німецької геополітики» «завдяки якому німецька геополітика знову повернулася в лоно науки».

Між тим, **К. Хаусхофер** до приходу нацистів до влади не тільки утримувався від заохочення концепції расової переваги німців, але і в першому номері заснованого їм журналу навіть висміював її. Проте концепції «життєвого простору» і «природних меж» Німеччини засновані на

постулаті про расову перевагу німців, і незабаром після приходу нацистів до влади на сторінках «Журналу геополітики» почали з'являтися статті, в яких обґрунтовувалися поняття «кров і ґрунт», «кров сильніше за паспорт» та ін. Один з послідовників К. Хаусхофера писав: «Доля заповідала німецькому народу роль посередника між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю. Вона привласнила йому право на простір, який проходить через всю історію». Інший його послідовник вважав, що на нацистську Німеччину покладена місія культурної дії на народи Сходу, оскільки вона нібито є «найкультурнішою і передовою країною світа».

Особливе місце в зведенні чисто географічного чинника, тобто територіального розташування Німеччини в центрі Європи, в «філософсько-історичну концепцію», на підставі якої робилися економічні і військово-стратегічні висновки, займають німецькі геополітики Фрідріх Ратцель і Карл Хаусхофер і їх геополітичні теорії про так званому «континентальному» і «острівному» принципах державного мислення. Згодом ці теорії були детально розроблені такими провідними представниками німецького історизму нового часу, як Ернст Трельч, Фрідріх Майніке і перш за все *Герхард Ріттер*.

При найближчому ж розгляді даної теорії не важко помітити, що своїм корінням вона йде в теорію географічного «роздвоєння світу». Істота даної теорії зводилася в той час до того, що Німеччина знаходиться «на рубежі двох світів», тобто між «сухопутною силою» (Євразією, куди головним чином відносили СРСР і дружні з ним країни) і «морською силою» (США, Англія). Таке географічне положення Німеччини обумовлювало і виправдовувало нібито її внутрішню і перш за все зовнішню політику. Фашистські ідеологи намагалися цим чисто географічним дуалізмом «суші» і «моря» пояснити єство «історичної структури напруженості», тобто існування двох світових систем, і представити Німеччину як одну з основних сил, від якої повністю залежить результат їх боротьби. Про «місію» Німеччини тоді писали як про головний «важіль» історичного розвитку.

Як відомо, в розробку цієї теорії в минулому значний внесок вніс Ріттер. В своїй історико-філософській книзі *«Держава сили і утопія. Щодо суперечки про розподіл влади з часів Макіавеллі і Мора»* Ріттер, повністю підтримуючи школу До. Хаусхофера, виступає за «континентальний» принцип розвитку Німеччини. «Батьком» цього принципу він рахує Макіавеллі. Згідно цього принципу, географічне розташування Німеччини в центрі Європи зумовлювало її державний розвиток. Причому стверджувалося, що така континентальна країна, як Німеччина, стисла з усіх боків в центрі Європи, має природне право розширити свій «життєвий простір» озброєним шляхом.

В цій же роботі «континентальному» принципу Г. Ріттер протиставляє «острівний» принцип, представником якого він вважає Томаса Мора. «Острівний» принцип державного розвитку приписувався в даному випадку Англії, що визначало її нібито «мирну» політику, направлену на забезпечення добробуту країни. Так було в 40-х рр. нашого сторіччя, коли Німеччина розв'язала другу світову війну за «життєвий простір».

Ми не випадково детально розглядаємо цю ранню роботу Ріттера. Аналіз подальших його робіт, що вийшли вже після другої світової війни, показує особливість трансформації цієї теорії в цей час. Ми маємо на увазі одну з останніх робіт Ріттера *«Демонія влади»*, що витримала у ФРН декілька видань. Вже в книзі 1947 р. «континентальний» принцип в його минулому нацистському дусі переноситься Ріттером на... Радянський Союз, а «острівний» приписується всім західноєвропейським країнам, у тому числі і ФРН. Причому «острівний» принцип залишається «мирним» принципом, направленим на внутрішній добробут «з'єднаної» Європи. Агресивна спрямованість даної теорії проти західних країн зникає. «Макіавеллізм», за заявою Ріттера, зжив себе «таким явищем, як Гітлер». Німецький націоналізм замінюється «західним», усередині якого ФРН повинна зайняти зараз особливе місце.

Істинне значення подібної трансформації Ріттер висловив в доданому

ним новому розділі даної книги «Спроба теоретичного подолання суперечності». «Нам потрібна така теорія влади, – заявляє він, – яка виходить за рамки вічної суперечності між... континентальним і острівним мисленням, відповідаючи обґрунтованим цілям обох сторін: потреби людського суспільства в тривалому мирному порядку, гарантованому праві, але в той же час і потреби держави у вільному просторі для розгортання войовничої енергії, тому що без цього практично неможливе самоутвердження якогось-небудь суспільного авторитету». Нові «рамки» цієї суперечності визначаються Ріттером вже не окремими європейськими державами, як це було в минулому, а двома світовими угрупованнями. До речі, на основі того ж самого «континентального» і «острівного» принципів. І це природно для Ріттера, бо він як представник сучасної геополітики ФРН предметом історії розглядає взаємну дію великих державних організмів або блоків держав. «Майбутнє світу, – заявляє Ріттер, – буде визначатися лише двома світовими державами (або групами держав) найпершого рангу: сполученими англосакськими морськими державами і російською континентальною державою. Природна суперечність «острівних» і «континентальних» політичних методів і ідеалів вступає тим самим в нову глобальну стадію».

Подібні міркування як би доповнюють «геосоціологічні» твердження Грабовські. Правда, Ріттер визначає більш конкретно задачі імперіалістичних держав. «Після того, як націоналізм, – продовжує він там же, – зжив себе в двох світових війнах і довів себе до абсурду, боротьбу повинно замінити взаємне розуміння... Це означає, між іншим, що принцип войовничого зосередження сил повинен знайти в цьому просторі принципово новий сенс».

Саме в цьому і полягає головна особливість сучасної геополітичної інтерпретації розвитку сучасного світу. «Нове значення» старого принципу войовничого зосередження сил – це спроба порозумітися із Заходом, отримати синтез «німецького» і «західного» в боротьбі проти Сходу. «Журнал геополітики» розвиває це положення таким чином: «Сучасна німецька геополітика в основному має дві головні цілі, а саме: забезпечити в

світі провідну роль Європи , а разом з нею і Німеччини... Здійснення цієї цілі зумовлює створення з'єднаних Штатів Європи».

Західнонімецький геополітик Г. Зюндерманн в статті *«Німці – народ доли білої людини»* пише, що населення росте швидше, ніж продовольство. «Тому біле населення без колоній випробовує гостру потребу в просторі. До 2000 року, – продовжує він, – буде вже 80 млн. німців і, звичайно, питання про забезпечення їх життєвим простором встає як «вимога біологічного розуму».

Вельми популярною стала концепція імперіалістичної «інтеграції». Особливо актуальній , на думку військових західнонімецьких теоретиків, є задача найшвидшої військової інтеграції Західної Європи, складовою частиною якої стане і об'єднання військово-морських сил західноєвропейських країн. В цьому плані теоретики з ФРН пропонують взяти на себе «відповідальність» за Північне, Балтійське, Середземне моря і Східну Атлантику. Ця ідея також отримала освітлення в працях британського мислителя Арнольда Тойнбі. Він навіть пише про «позитивний історичний досвід» Гітлера, що прагнув «об'єднати» Європу за допомогою агресивної війни.

Модернізація геополітики і її військово-соціологічних концепцій в післявоєнний період зводиться до відносного відходу від одностороннього географічного фаталізму і їх пристосування до новітніх вчень сучасної філософської думки: екзистенціалізму, неопозитивізму та ін.

5. Геополітика і соціологія.

Втіленням цієї тенденції розвитку геополітики і її військово-соціологічних теорій виступає одна з її нових форм – **геосоціологія**. Термін «геосоціологія» вперше з'явився в журналі *«Zeitschrift fur Geopolitik»* у зв'язку з дискусією про роль післявоєнної геополітики. Один з головних редакторів цього журналу Р. Хиндер писав, що «сучасна геополітика... перетворилася з геополітики простору в геополітику людини».

Розкриваючи особливості соціологічного аспекту предмету геополітики, журнал відзначав: «Замість марновірного відношення до географічних чинників в основу сучасної геополітики встановлена просторова реальність людини і суспільства. Ця реальність включає перш за все фізико-психологічний простір людини, а також область вищого людського буття і його просторову історію». Як бачимо, питання стоїть про необхідність проникнення в духовну сферу людини і його діяльність.

Класична геополітика була сконструйована за принципом: **географічне середовище – зовнішня політика**. Поява геосоціології призвела до такої модифікації цього принципу: **географічне середовище – людина – зовнішня політика**.

Проте і в новій формі західнонімецькі геополітики залишили географічне середовище і відвели їй перше місце. Значить, зовнішня політика визначається географічним чинником, але з тією лише різницею, що в геосоціології цей вплив опосереднюється людиною. Зараз геополітика, відзначав Хиндер, «вивчає силу людського духу, що змінює простір, і внутрішній зв'язок між політикою і боротьбою соціальних інтересів, заснованих на просторі». Він також міркує про «геополітику свободи, єдності, соіснування», де під свободою розуміється «свобода», заснована на силі зброї, «єдність» – Німеччина в довоєнних (1937 р.) межах, «мирне співіснування» – поглинання ГДР. Ідеї Хиндера подальший розвиток отримали в багатьох ідеологічних конструкціях неофашистів. Виступаючи на європейському конгресі «Союз Великої Європи» в 1977 р. в Саарбрюккене, Льовенталь заявив: «Необхідно ввести по всій Європі цивільні і людські права. Народи Східної і Центральної Європи пригноблені. Необхідна деколонізація Східної і Центральною Європи». Льовенталь далі вказує і шляхи цієї «деколонізації» – ліквідація соціалістичної системи, створення під егідою ФРН «Великої Європи», що тягнеться до Уралу. Тут також ланцюг: географія – людина – політика.

Американець Рей Клайн в книзі *«Оцінка світової потужності»*.

Розрахунок стратегічних тенденцій» пропонує «формулу», за допомогою якої, на його думку, можна визначити військову потужність будь-якої держави в світі. Одним з перших компонентів в цій формулі стоїть територія тієї або іншої країни, яку він називає «критичною масою».

Солідарний з Клайном західнонімецький вчений-міжнародник К. Швейтцер. Досліджуючи чинники, що формують зовнішню політику держав, Швейтцер в книзі «Хаос або система?» стверджує, що «географічне положення держави завжди надавало і робить вирішальний вплив на його зовнішню політику як в її економічному, так і у військовому аспектах».

Географічне положення визначає, по автору, політику США, яка має три чітко виражені географічні напрями: південноамериканське, західноєвропейсько-атлантичне і азіатське. Він не самотній в своїх міркуваннях. Американський ідеолог Д. Перкінс в роботі «Зовнішня політика і американський дух», пише, що США не «вільні від прагнення повністю розширити національні володіння за допомогою сили».

Своєрідною формою розвитку німецької геополітики став геомарксизм, розроблений учнем Карла Каутського Георгом Енгельбертом *Графом* (1881–1952).

Якщо Хаусхофер вважав, що «саме робочі, про життєвий простір і простір для дихання яких в першу чергу йшла мова», повинні були б особливо прагнути отримати «геополітичну освіту», то Георг Граф узяв на себе задачу розповсюдження геополітичної освіти під приводом «доповнення» історичного матеріалізму. Йому здавалося, проте, «своєчасним включити результати і методи географічних досліджень, оскільки вони взагалі мають до цього відношення, в систему історичного матеріалізму, яка без цього є незавершеною». Він хотів тим самим заповнити пропуск, нібито допущений Карлом Марксом (останнє, згідно Графу, в набагато меншому ступені відноситься до Енгельса). «Адже залишається фактом на сьогоднішній день, – писав він, – що з географією в рамках матеріалістичної теорії історії до цих пір поводитися вельми сурово». «Географічні проблеми,

відносини, існуючі між земним простором і розвитком культури, були явно чужі Карлу Марксу... Географічне бачення і мислення було йому не властиво; в набагато більшому ступені він був синтезом філософа, політеконома і революційного політика».

Помилка Карла Маркса і багатьох його учнів полягає, по Графу, якраз в тому, що «вони надавали всю увагу економічним і соціальним чинникам і нехтували первинними природними елементами... З другого боку, витікає, звичайно... відкинути також виключно географічний підхід якого-небудь Ратцеля і багатьох його учнів, не кажучи вже про часом вельми романтичні пояснення якого-небудь Монтеск'є, Бокля і т.д. аж до Віллі Хеллпаху».

Якщо «Хаусхофер... з повним правом» вимагав «хорошого геополітичного виховання для кожного державного народу», то чи можна тоді бути в претензії до Графа, якщо він вимагає такого ж виховання спеціально для прогресивного класу «кожного державного народу». «Але саме пролетаріат як висхідний клас, – писав Граф, – є зацікавлений в геополітичному мисленні і геополітичному вченні... Тому виховання в демократичному дусі повинне бути також вихованням геополітичного мислення».

Граф зробив спробу удосконалити марксизм в той же площині, що і його вчитель

– Каутський, для якого Граф і спахував цю «цілину історичного матеріалізму». «Вже клімат вимушує держави зайняти абсолютно певні зони землі», – писав Граф. Можна подумати, що чуєш «часом вельми романтичні пояснення якого-небудь Монтеск'є», який встановлював вже прямий зв'язок між державою і кліматом.

Намагаючись додати значущість «первинним природним елементам», Граф мимоходом, подібно своєму вчителю Ратцелю, усунув економічну і соціальну сфери. Тому його держава неістотно відрізняється від держави Ратцеля, яка виникає як представник «інтересів всього суспільства» і живе без виробництва за рахунок землі.

Граф писав : «**Територія вперше стає державою завдяки людям, які організовані на ній живуть і спілкуються, харчуються тут, одягаються, розмножуються. Подібно тому, як земля виражає речове відношення держави, так жителі є його особистою основою**».

«Всі світові держави минулого загинули через недостатній розвиток засобів спілкування», – запевняє Граф і наводить приклад, згідно якому ні Римська імперія , ні імперія Карла Великого, ні імперія Карла V не могли уникнути загибелі саме тому, що існуючі тоді засоби спілкування були дуже примітивні.

«Число людей зростає, – цитував він Ратцеля, – земля... залишається тією ж самою. Отже, вона повинна нести на собі все більше людей і давати більше плодів; тому вона стає все більш бажаною і цінною; з кожним поколінням історія стає все більш географічною і територіальною». І Граф робив звідси висновок: «Цим пояснюються також послідовні етапи в розвитку держави».

Граф пише, що «Фрідріх Енгельс був наділеним дивно тонким інстинктом відносно географічного простору і його впливу на історію і в цьому значенні нагадує прямо-таки Ратцеля, а серед пізніших географів – Челлена».

Про геополітику в її змінних формах ніколи не можна говорити тільки в минулому часі. Поки є держави , є і геополітика, навіть якщо це слово не присутнє в офіційних мовах і документах, В той же час жоден реалістично мислячий політик не обійшов її увагою. Так, високу оцінку значення геополітичної науки для сучасного розвитку міждержавних відносин знаходимо в книзі міністра закордонних справ, що був, ФРН Г.Д. Геншера. Другу індустріальну революцію автор напряму пов'язує з просторовим розширенням загальнолюдської діяльності. Вона, на думку Геншера, «вимагає таких крупних витрат, які перевищують засоби і можливості окремих держав. Розвиваються нові форми міжнародної співпраці, які об'єднують різні матеріальні і духовні ресурси для сумісних дослідницьких і

прикладних цілей. Ці тенденції, що виявляються в міжнародній кооперації в усіх сферах політичного життя, можна визначити як перехід від класичної зовнішньої політики до світової внутрішньої політики». Ця революція вже призвела до освоєння всіх районів Земної кулі, світового океану, «а також повітряного шару Землі і Космосу», отже, відбулося географічне стиснення світового простору, вимагаюче і нових форм дипломатії.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. „Органіцистська школа” Ф. Ратцеля.
2. Геополітичні погляди Р. Челлена.
3. Аналіз джерел морської могутності А. Мехена.
4. Географічна вісь історії в працях Г. Макіндера.
5. Концепція „Серединної Європи” Ф. Наумана.
6. Протистояння „Землі та Моря” за К. Шміттом.
7. Євразійська теорія П. Савицького та М. Трубецького.

Перелік проблемних питань

1. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що «Місце життя окремих народів і цивілізацій продовжує жити і діяти після їх загибелі; його невидимі центри і межі зберігають свою силу і для носіїв інших ідей».
2. Чи можна вважати геополітику, схожою на ідеологію. Якщо так, то до якого ж різновиду ідеології відноситься геополітика?
3. Вплив геополітики на ідеї фашизму та імперіалізму.

Список використаної літератури

1. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2000. – 464 с.
2. Кисельов Є. Л. Методологія геополітики [Текст] : монографія / Є. Л. Кисельов. - Х. : ХарПІ УАДУ "Магістр", 2002. - 136 с.
3. Концепції миру та політика безпеки сучасних центрів сили [Текст] : матеріали наук.-методол. семінару (Київ, 21 верес. 2012 р.) / Нац. акад. держ.

упр. при Президентіві України, Каф. нац. безпеки ; за ред. Г. П. Ситника, Л. М. Шипілової. - К. : НАДУ, 2012. - 119 с.

4. Леонард М.. ХХІ век - век Европы [Текст] : [науч. изд.] / М. Леонард ; пер. с англ. Т. Банкетовой. - М. : АСТ, 2006. - 251 с. -

5. Мадіссон В. В. Політологія міжнародних відносин [Текст] : навч. посіб. / В.В. Мадіссон, В.А.Шахов; Ред. С.В. Головка. - К. : Либідь, 1997. - 174 с.

6. Михайлов Т. А. Эволюция геополитических идей. – М.: Весь Мир, 1999.-181 с.

7. Мухаев Р. Т. Геополитика [Текст] : учебник / Р. Т. Мухаев. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 623 с.

8. Політологія [Текст] : підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. - 3-тє вид., переробл., доповн. - К. : Академія, 2008. - 568 с.

9. Сирота Н.М. Геополитика. Краткий курс. СПб.: Питер, 2006. – 176 с.

10. Тихонравов Ю.В. Геополитика. – М.: Интел-Синтез, 1998. – 368 с.

Тема 3. Основні сучасні геополітичні концепції

План лекції

1. Атлантизм Н. Спідмена і Д. Мейніго
2. Неоатлантизм С. Хантінгтона та «Кінець історії» Ф. Фукуяма

Анотація змісту лекції

1. Атлантизм Н. Спідмена і Д. Мейніго

Атлантистська лінія в геополітиці розвивалася практично без жодних розривів з класичною англо-американською традицією (Мехен, Макіндер, Спідмен). В міру становлення США світовою державою післявоєнної геополітики-атлантисти лише уточнюють і деталізують приватні аспекти теорії, розвиваючи прикладні сфери. Основоположна модель «морської сили» і її геополітичних перспектив перетворюється з наукових розробок окремих військово-географічних шкіл в офіційну міжнародну політику США.

Разом з тим американські геополітики поривають з вченням Макіндера про «географічну інерцію» для того, щоб визначити всю земну кулю як сферу безпеки США. Якщо британські і німецькі геополітики виправдовували прагнення Англії і Німеччини до панування тезами про «єдність краюї зони» або «життєвому просторі», необхідному для німецького народу, то американські послідовники геополітичної доктрини беззастережно вимагали і вимагають панування США над всіма стратегічними районами планети.

Складовою частиною американської геополітичної доктрини стає **вчення про загальність американських стратегічних інтересів** і про «необхідність» для Сполучених Штатів баз, розташованих на достатньо далекій відстані від американських морських і сухопутних меж.

Специфічною межею американської геополітики стало головним чином не виправдання тих або інших окремих захоплень США, не тільки боротьба за переділ світу, але і боротьба за світове панування. Американські

геополітики стверджують, що географія стала «глобальною», тобто охоплюючий всю земну кулю.

Серед багатьох видань, що відображають цю тенденцію в американській геополітиці і, зокрема, в прикладній картографії, відзначимо вже згадану збірку «Компас» під редакцією американських геополітиків Вейгерта і Стефансона, присвяченій «глобальній» географії, а також такі видання, як «*Атлас глобальної географії*» Рейсса і

«*Атлас світової стратегії*» Гаррісона. В усіх цих виданнях спостерігається загальна тенденція – довести, що інтереси «безпеки» і збереження «американського способу життя» («життєвого рівня», який у американських геополітиків замінив «життєвий простір» Хаусхофера) вимагають світового панування США.

В американській політичній картографії стає прийнятим зображати карту світу в незвичній для всіх формі: Америку поміщають в центрі, а по обох сторонах від неї – Тихий і Атлантичний океани. При цьому «Західна півкуля» доволіно «розтягується» від Ірану до Шанхая і Нанкіна, а сферою американських інтересів виявляється і Південно-східна Азія («західна околиця Тихого океану»), і східне Середземномор'я («східна околиця західного миру»). То обставина, що при такому зображенні доводиться розривати Старе Світло надвоє, відкриваючи Європу від Азії або Дальній Схід від Близького Сходу, аніскільки не збентежує американських геополітиків. З метою обґрунтування претензії північноамериканського імперіалізму на світове панування американські геополітики, як, наприклад, Вейгерт, Тейлор і Спикмен, учать, що в основі історико-географічного розвитку лежить зміна засобів сполучення.

У зв'язку з цим змінюється тематика географічних штудій: американські геополітики відмовляються розглядати географію окремих держав, які, на їх думку, не є більш самостійними географічними одиницями. Звичайно, в довідкових цілях корисно знати, що є кожна держава, діюча як відособлена одиниця в міжнародних відносинах. Але для американських

геополітиків це – пережиток попередніх століть, коли ще не було засобів долати відстань. Замість географії окремих держав американські географи підносять в своїх книгах варіант «державоведення», в якому під «країнами» розуміються групи держав, займаючи обширну територію або область. Американський економ-географ *Баши*, автор книги «*Ціна світу*», називає це «інтеграцією» зв'язаних між собою областей. В цій «інтеграції» немає нічого нового; німецькі геополітики, висуваючи свого часу так звану «теорію великих господарських цілей», йшли по тій же лінії. Німецькі геополітики в 30-х рр. намагалися доводити, розвиваючи думки Челлена і Хаусхофера, що малі країни Європи економічно нежиттєздатні і що єдиний вихід для «малих народів Європи» полягає в добровільній відмові від «економічного суверенітету» і підкоренні їх «керівництву» з боку Німеччини, подібно тому як народи Америки або Азії прийняли «керівництво» США і Англії (мандати або доктрину Монро).

Загальним місцем американської геополітики і політичної географії зробилося твердження, що Сполученим Штатам бракує багатьох найважливіших сировинних матеріалів, доступ до яких повинен бути забезпечений, якщо США мають намір зберегти безпеку в економічних і політичних відносинах. В атомному столітті, міркують американські геополітики з Йельського і інших університетів і академій Америки – Вейгерт, Пітті, Спикмен та ін., – безпека США може бути забезпеченою тільки закріпленням за Америкою найважливіших «центрів сили», під якими слід розуміти центри зосередження найважливіших видів стратегічної сировини. Показові в цьому відношенні праці Ісайі *Боумена*, рахуючого себе засновником американської політичної географії. Боумен – автор багатьох книг з політичної та економічної географії, у минулому ліберал, прихильник доктрини президента Вільсона, директор Американського географічного суспільства, потім президент одного з багатющих вищих навчальних закладів США – Університету ім. Джона Гопкінса. В січні 1946 р. на сторінках журналу «*Форін афферс*» Боумен виступив із статтею на тему «*Стратегія*

територіальних рішень», в якій висунув вчення про «географічні центри сили», де розташовані найважливіші стратегічні ресурси: нафта, каучук, олово, уранова руда.

Хоча в Англії і були довгий час схильні вважати Макіндера засновником «істинної» геополітики і оспорювати у Хаусхофера і Челлена пріоритет в цій області, післявоєнні британські автори висловлювали співчуття з приводу забуття її уроків британськими дослідниками і політиками. Так, професор Манчестерського університету Вальтер Фіцджеральд писав в передмові до своєї книги *«Нова Європа»*, виданої в 1945 р.: «Британські дослідники політичної географії можуть переконатися, не без здивування, що в Англії було дуже мало зроблено для визначення предмету політичної географії... Цей факт рішуче контрастує зі станом речей в Сполучених Штатах і Німеччині». Фіцджеральд не тільки цитує німецьких геополітиків Мауля, Зігера та їх попередників, не тільки запозичив у них визначення предмету геополітики як «науки про обумовленість відносин між державами їх географічною долею», але і прагне обкреслити власну геополітичну традицію Британії і США. Він, зокрема, нагадує, що і в Англії були свої геополітики протягом більш ніж чверті століття – Фаусетт і Голдчі – автори книг про кордони і способи їх формування.

Виходячи з ряду положень, висунутих Макіндером, британські геополітики особливо зацікавилися проблемою *«географічної єдності»*. В протилежність американським геополітикам, що стверджує «взаємозв'язок» світових шляхів і стратегічних ресурсів, їх британські колеги повертаються до відвічної «теорії великих господарських цілих». Англія, на їх думку, належить одночасно до двох таких географічних єдності. Одним з них британські геополітики рахують Західну Європу, Англію і Америку, – цю єдність вони називають «атлантичною єдністю», кажучи в цьому зв'язку про «атлантичні зв'язки», «атлантичну культуру», «атлантичні шляхи», в центрі яких знаходиться Англія. Історик Уільямсон, автор роботи *«Океан в англійській історії»*, розвинув точку зору, згідно якої Англія має законне

право претендувати на керівництво атлантичними країнами, оскільки зв'язує їх воєдино; по відношенню до США Англія є країною – носієм європейської культури і географічних долей Європи; по відношенню до Європи Англія є як би форпостом США і, таким чином, природним представником американо-атлантичної культури.

Техніцистське трактування геополітики переважають в роботах вчених, що стоять на *позиціях неолібералізму*. В цих дослідженнях ідеології антагоністів «на шахівниці народів» розглядаються як екстериторіальні, володіючи здатністю вільно долати межі між країнами і групами країн, що належить до різних економічних і військово-політичних угруповувань. Причому зводиться в абсолют значення технічного чинника, в тому числі роль засобів масових комунікацій, у відносинах ідеологічної боротьби між державами. «При сучасних засобах комунікації важко уникнути боротьби ідеологій або ізолюватися від неї», – пише американський географ П. Бакхольц.

Друга світова війна, розв'язана нацистськими прихильниками ідеї «життєвого простору», хоча і розвивалася багато в чому всупереч поглядам і припущенням Хаусхофера і його школи, збудила на політико-теоретичному рівні пильний інтерес до проблем геополітики не тільки в плані критики німецької школи, але і в плані позитивного розвитку геополітичних ідей. В 40-х рр. в Сполучених Штатах з'явилися крупні роботи, і в них разом з критикою геополітики взагалі, званій не інакше як «псевдонаукою», містилися і перші, притому міцні паростки власне американських геополітичних переконань. Серед цих робіт слід назвати перш за все дві праці Спикмена.

Американець голландського походження Ніколас Джон Спикмен (1893–1943) – соціолог, народився в Амстердамі, а з 1920 р. жив в США. З 1923 р. Спикмен – професор міжнародних відносин Йельського університету, організатор і перший директор Йельського інституту по вивченню міжнародних проблем.

Спикмен (або Споукмен, як зазначають в деяких джерелах) висунув свої ідеї в роки війни, а сформулював геополітичні цілі США після перемоги союзників. В американській енциклопедії в роки другої світової війни з'явилася стаття, в якій указувалося, що «серед абсурдної софістики німецької геополітики ми знаходимо значну кількість істин, корисних і важливих для вирішення світових проблем, які, цілком можливо, нас турбуватимуть протягом майбутніх століть». Одним з перших, хто спробував не тільки теоретично реабілітувати престиж геополітики в США, але і підказати представникам німецької геополітичної школи вихід з кризи, був саме Спикмен. Згодом до подібного роду діяльності підключилися такі «теоретики сили», як Джон Дьюї, Джеймс Бернхем, Дж. Шиффер та ін. Діяльність Спикмена в цій області почалася зі ствердження, що **«термін геополітика є відповідною назвою для аналізу і впорядкування даних, які необхідні для ухвалення рішень з певних питань зовнішньої політики»**.

Характерно, що така заява була зроблена в останній рік війни, коли результат її вже був вирішений наперед. Тим самим німецьким геополітикам давали зрозуміти, що війна була фактично програна не з вини її теоретиків, що в невдачах на Східному фронті був повинний генералітет на чолі з Гітлером, що фашизм використовував геополітику в своїх військових цілях без відома самих геополітиків і т.п. Саме такої установки дотримувався Карл Хаусхофер на процесі Нюрнберга.

Спикмена можна у відомому значенні назвати спадкоємцем геополітичних доктрин Мехена, тільки з «більш сухопутним ухилом». Його глобальні геополітичні моделі і висновки показують, що він знаходився також під сильним впливом концепцій Макіндера, хоча в той же час він зробив спробу їх ревізії. Сама ревізія ця загалом мало оригінальна; її головна особливість в тому, що вона зроблена явно з позицій геополітичних інтересів Сполучених Штатів, як вони розумілися Спикменом.

Для Спикмена, на відміну від перших геополітиків, сама географія не

представляла великого інтересу, а ще менше хвилювали його проблеми зв'язку народу з ґрунтом, вплив рельєфу на національний характер і т.д. Спикмен розглядав геополітику як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, як аналітичний метод і систему формул, що дозволяють виробити найефективнішу стратегію . «В світі міжнародної анархії, – писав Спикмен, – зовнішня політика повинна мати на своїй меті перш за все поліпшення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної стратегії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, званого миром . Географія є самим фундаментальним чинником в зовнішній політиці держави тому що цей чинник – самий постійний. Міністри приходять і йдуть, вмирають навіть диктатури, але ланцюги гір залишаються непохильними».

В цьому плані Спикмен жорстко критикував німецьку геополітичну школу (особливо в книзі «Географія світу»), рахуючи уявлення про «справедливі або несправедливі межі метафізичною нісенітницею». Як і для Мехена, для Спикмена характерний підхід утиліти, чітке бажання видати найефективнішу геополітичну формулу, за допомогою якої США можуть найшвидшим чином добитися «світового панування». Цим прагматизмом визначається лад всіх його досліджень.

Погляди Спикмена висловлені в книзі «*Стратегія Америки в світовій політиці*» (1942) і у виданій посмертно роботі «*Географія світу*» (1944).

Розвинувши критерії, вперше запропоновані Мехеном, **Спикмен виділив десять критеріїв, визначальних геополітичну могутність держави:**

- 1) поверхня території;
- 2) природа меж;
- 3) кількість населення;
- 4) наявність або відсутність корисних копалин;

- 5) економічний і технологічний розвиток;
- 6) фінансова потужність;
- 7) етнічна однорідність;
- 8) рівень соціальної інтеграції;
- 9) політична стабільність;
- 10) національний дух.

Якщо сумарний результат оцінки геополітичних можливостей держави по цих критеріях виявляється відносно невисоким, це означає, що дана держава вимушена вступати в більш загальний стратегічний союз, поступаючись частиною свого суверенітету ради глобальної стратегічної геополітичної протекції.

Основою своєї доктрини Спикмен зробив не стільки геополітичне осмислення місця США як «морської сили» в цілому світі (як Мехен), – можливо тому що це вже стало фактом, – скільки необхідність контролю берегових територій Євразії: Європи, арабських країн, Індії, Китаю і т.д. – для остаточної перемоги в дуелі континентальних і морських сил. Якщо в картині Макіндера планетарний дуалізм розглядався як щось «вічне», не «знімається», то Спикмен вважав, що вчинений контроль над рімлендом з боку морських держав приведе до остаточної і безповоротної перемоги над сухопутними державами, які відтепер будуть цілком підконтрольні. Фактично це було граничним розвитком тактики «анаконди», яку обґрунтовував вже Мехен. Спикмен був наступником ідей Мехена, відомого тим, що в розділ світового контролю він ставив панування в океані, ґрунтуючись на фактах британського світового панування в сучасну йому вікторіанську епоху. В плані моделювання Спикмен відштовхувався від ідей Макіндера. Уважно вивчивши праці останнього, він запропонував свій варіант базової геополітичної схеми, дещо відмінній від моделі Макіндера. Як відзначав французький дослідник Селерье, американський геополітик Спикмен «сприйняв концепцію Макіндера для Нового Світа, спираючись на створену ним картографію, і прийшов до висновку, аналогічного висновкам

Макіндера в тому, що торкається СРСР»:

Спикмен ґрунтувався на тому, що Макіндер нібито переоцінив геополітичне значення хартленду. Ця переоцінка зачіпала не тільки актуальне положення сил на карті світу – зокрема, могутність СРСР, – але і початкову історичну схему.

Спикмен, на відміну від Макіндера, **як ключ до контролю над світом** розглядав не хартленд, а євразійський пояс прибережних територій, або «маргінальний півмісяць», що включає морські країни Європи, Близький і Середній Схід, Індію, Південно-східну Азію і Китай.

По Спикмену, євразійська земна маса і північний берег Африки і Австралії утворюють три концентричні зони; вони функціонують в світовій політиці в поняттях наступних геополітичних реалій:

- 1) хартленд північного Євразійського континенту;
- 2) оточуюча його буферна зона і маргінальні моря;
- 3) видалені від центру Африканський і Австралійський континенти.

Внутрішня зона, навкруги якої ґрупується все інше, – це центральне ядро євразійського хартленду. Навкруги цієї сухопутної маси, починаючи від Англії і кінчаючи Японією, між північним континентом і двома південними континентами, проходить Великий морський шлях світу. Він починається у внутрішніх і околичних морях Західної Європи, в Балтійському і Північному морях, проходить через європейське Середземномор'я і Червоне море, перетинає Індійський океан, проходить через азіатське Середземномор'я до прибережних морів Дальнього Сходу, Східно-китайському і Японському і закінчується , нарешті , в Охотському морі. Між центром євразійської континентальної маси і цим морським шляхом лежить велика концентрична буферна зона. Вона включає Західну і Центральну Європу, країни плоскогір'їв Близького Сходу, Туреччину, Іран і Афганістан; потім Тибет, Китай, Східну Сибір і три півострови – Аравійський, Індійський і Бирманосіамський. Цю смугу що протягнулася від західного і Євразійського континенту до східної його околиці Спикмен назвав євразійським рімлендом

(rimland, від англ, rim – обід, край). Таким чином, він геополітично розділив світ на дві частини: хартленд і рімленд.

Як неабиякий політичний мислитель, Спикмен добре розумів переваги «маргінального півмісяця» для майбутньої глобальної стратегії Сполучених Штатів і націлював їх на цей регіон задовго до того, як заражені вільсонівським наївно-примітивним політичним ідеалізмом американські державні діячі стали це усвідомлювати. Спикмен вважав, що географічна історія «внутрішнього півмісяця», берегових зон, здійснювалася сама по собі, а не під тиском «кочівників суші», як рахував Макіндер. З його точки зору, хартленд є лише потенційним простором, одержуючим всі культурні імпульси з берегових зон і не несучим в самому собі ніякої самостійної геополітичної місії або історичного імпульсу. І рімленд, а не хартленд є ключем до світового панування.

Геополітичну формулу Макіндера – «Той, хто контролює Східну Європу, домінує над хартлендом; Той, хто домінує над хартлендом, домінує над Світовим Островом; Той, хто домінує над Світовим Островом, домінує над світом» – Спикмен запропонував замінити своєю – **«Той, хто домінує над рімлендом, домінує над Євразією; Той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках».**

У принципі, Спикмен не сказав цим нічого нового. І для самого Макіндера «берегова зона», «зовнішній півмісяць» або рімленд були ключовою стратегічною позицією в контролі над континентом. Але Макіндер розумів цю зону не як самостійне і самодостатнє геополітичне утворення, а як простір протистояння двох імпульсів – «морського» і «сухопутного». При цьому він ніколи не розумів контроль над хартлендом в значенні влади над Росією і прилеглими до неї континентальними масами. Східна Європа є проміжний простір між «географічною віссю історії» і рімлендом, отже, саме в співвідношенні сил на периферії хартленда і знаходиться ключ до проблеми світового панування. Але Спикмен представив зсув акцентів в своїй геополітичній доктрині щодо поглядів Макіндера як щось радикально нове.

Спикмен виділяв три крупні центри світової потужності: атлантичне побережжя Північної Америки, європейське побережжя і Дальній Схід Євразії. Він допускав також можливість четвертого центру в Індії. Зі всіх трьох євразійських регіонів Спикмен вважав особливо значущим для США європейське побережжя, оскільки Америка виникла як трансатлантична проекція європейської цивілізації. До того ж найважливіші регіони США були, природно, орієнтованими у напрямі Атлантики. Слід зазначити, що при всіх відмінностях в позиціях більшість американських дослідників дотримувалися думки, що після другої світової війни США не залишається нічого іншого, окрім як вступити в тісний союз з Великобританією. Як рахував той же Спикмен, перемога Німеччини і Японії привела б до встановлення їх сумісного контролю над трьома головними центрами сили в Європі. У такому разі Америка опинилася б у вельми вразливому положенні, оскільки при всій своїй потужності вона не була б в змозі чинити опір з'єднаній потужності решти держав. Саме тому, стверджував Спикмен, США слід вступити в союз з Великобританією.

По відношенню і до хартленду, і до рімленду Сполучені Штати, по Спикмену, займають вигідне центральне положення. Атлантичним і тихоокеанським побережжям вони обернуті до обох сторін євразійського рімленда, а через Північний полюс – до хартленду. Спикмен вважав, що Сполучені Штати повинні зберігати трансатлантичні і транстихоокеанські бази на ударній дистанції від Євразії, щоб контролювати баланс сил уздовж всього рімленда.

Очевидно, що позиція Спикмена явно або неявно була обґрунтовуванням лідируючої ролі США в післявоєнному світі. Про це недвозначно говорив Р. Уайджерт. Закликаючи вчитися у німецької геополітики, він особливо акцентував увагу на тому, що в післявоєнний період Америка повинна сприяти звільненню Євразії від всіх форм імперіалізму і затвердженню свободи там і демократії (природно, американського зразка). Передбачалося, що США, будучи океанічною

державою з могутнім військово-морським флотом і авіацією, будуть в змозі встановити свій контроль над прибережними зонами Євразійського континенту і, заблокувавши євразійський хартленд, контролювати весь світ.

Оскільки книга була написана в роки війни, Спикмен вважав, що його рекомендації повинні бути здійснені в партнерстві з Радянським Союзом і Англією – союзниками США. Проте з тієї пори багато що змінилося, перш за все (головним чином) змінилася глобальна геополітична ситуація, і в ній роль Сполучених Штатів стала іншою. В новій ситуації інакше звучали геополітичні концепції, що раніше ігнорувалися або критикувалися, американськими стратегами, починаючи з Мехена і кінчаючи Спикменом і Страусом-Хюпе. Джорджі вірно помітив, що у Спикмена і інших прихильників американської силової політики за словами про самодостатність, про концепцію регіональної силової зони ховався перший енергійний виклад геополітичної теорії інтервенціонізму. «Теорія інтервенціонізму, – відзначав він, – розкриває політичну рішучість Сполучених Штатів ніколи не бути буферною державою між Німеччиною і Японією. Вона включає також перегляд доктрини Монро, яка розвинулася з «туманного і невідчутного принципу» в сильну і міцну доктрину. Наново жвава, доктрина Монро покриває не тільки захист всієї Західної півкулі, але включає також підтримку міцного балансу сил на ключових континентах – в Європі, Азії і Африці. Нарешті, вона включає захист деяких глобальних американських інтересів, сформульованих в Атлантичній хартії, і їх забезпечення відповідною військовою силою і послідовною, більш реалістичною зовнішньою політикою».

До кінця війни стало ясно, що насправді хартленд може бути прирівняний до СРСР. Поразка Німеччини у війні з СРСР усилила репутацію теорії Макіндера. З цієї миті і далі існувала модель світу «хартленд–рімленд», ставляча материкову державу з хартленда (СРСР) проти морської держави з «зовнішнього півмісяця» (США), розділених зоною зіткнення (рімленд). Відповідно до цієї моделі Спикмена і формулювалася політика

США— політика заборони. Геополітика СРСР була дзеркальним віддзеркаленням американської. Лише ідеологічно вона обґрунтовувалася необхідністю пролетарського інтернаціоналізму, тоді як американська іменувалася політикою відкидання комунізму.

Заборона «фортеці» (СРСР, країни Варшавського договору) з боку США означала утворення антирадянських союзів на території рімленда: НАТО в Європі, СЕНТО в Західній Азії, СЕАТО в Східній Азії. В межах рімленда йшло серйозне протиборство, що закінчувалося великими і малими конфліктами. Прикладами великих конфліктів стали берлінський конфлікт, війни в Кореї, на Близькому Сході (проти уряду Г.А. Насера), у В'єтнамі, в Камбоджі і Афганістані.

Крім переоцінки значення рімленду, Спикмен вніс ще одне важливе доповнення в геополітичну картину світу, видиму з позиції «морської сили». Він ввів надзвичайно важливе поняття «Серединного Океану» (Midland Ocean). В основі геополітичного уявлення лежить підкреслена аналогія між Середземним морем в історії Європи, Близького Сходу і Північної Африки в старовині і Атлантичним океаном в новітній історії західної цивілізації. Оскільки Спикмен рахував саме «берегову зону» основною історичною територією цивілізації, то середземноморський ареал старовини представлявся йому зразком культури, що розповсюдилася згодом всередину континенту (окультурення «варварів суші») і на віддалені території, досяжні тільки за допомогою морських шляхів (окультурення «варварів моря»). Подібно цій середземноморській моделі, в новітній час в збільшеному планетарному масштабі те ж саме відбувається з Атлантичним океаном, обидва береги якого – американський і європейський – є ареалом самої розвинутої в технологічному і економічному значенні західної цивілізації.

«Серединний Океан» стає в такому разі не роз'єднуючим, але об'єднуючим чинником, «внутрішнім морем» (*mare internum*). Таким чином, Спикменом намічається особлива геополітична реальність, яку можна назвати умовно «атлантичним континентом», в центрі якого, як озеро в сухопутному

регіоні, розташовується Атлантичний океан. Цей теоретичний «континент», «нова Атлантида», зв'язаний спільністю культури західноєвропейського походження, ідеологією лібералізму і демократії, єдністю політичної, етичної і технологічної долі.

Особливо Спикмен наполягав на ролі інтелектуального чинника в цьому «атлантичному континенті». Західна Європа і пояс східного побережжя Північної Америки (особливо Нью-Йорк) стають мозком нового «атлантичного співтовариства». Нервовим центром і силовим механізмом є США і їх торговий і військово-промисловий комплекс. Європа виявляється розумовим додатком США, чий геополітичні інтереси і стратегічна лінія стають єдиними і очолюючими для всіх держав Заходу. Поступово повинна скорочуватися і політична суверенність європейських держав, а влада переходити до особливої інстанції, об'єднуючої представників всіх «атлантичних» просторів і підлеглий пріоритетному верховенству США.

Будучи професором по міжнародних відносинах Йельського університету, Спикмен класифікував своїх колег на дві групи: інтервенціоністів і ізоляціоністів. Інтервенціоністи бачать першу лінію оборони «в збереженні рівноваги властей в Європі і Азії і лише другу

– в закріпленні владництва США над Західною півкулею». Спикмен писав: «Ізоляціоністи вважають, що винятковість нашого географічного розташування між двома океанами позбавляє нас інтересу до боротьби держав, розташованих по ту сторону океанів, і вимушує нас зосередити увагу на Західній півкулі». Спикмен констатує далі, що всі американські геополітики вбачають в географічному положенні США підставу для владництва в Новому Світі, але якщо «інтервенціоністи надають цьому владцтву другорядне значення, то ізоляціоністи виділяють його на перший план».

Домагання на підкорення Сполученим Штатам Американського континенту були достатньо ясно сформульовані в доктрині Монро. Деякі сучасні шанувальники геополітики, вбачаючи її місію в «встановленні

політичних цілей і шляхів їх досягнення», приєднуються до думки К. Хаусхофера і його послідовників, що розглядають доктрину Монро «як ідеальний твір геополітики». Доктрина Монро, висунута в посланні американського президента, на ім'я якого вона названа, до конгресу (2 грудня 1823 р.), містила, по суті, заклик Сполучених Штатів до європейських держав до розділу між ними світу. «Американські континенти в результаті вільного і незалежного положення, яке вони у себе встановили і підтримують відтепер, не повинні вважатися об'єктами подальшої колонізації якими-небудь європейськими державами», – заявляв американський президент, виступаючи ні в якому разі не проти колоніалізму взагалі, але лише проти експансії європейських держав на Американському континенті. Замість цього Монро обіцяв європейським великим державам: «Ми не втручаємося і не втручатимемося в життя існуючих колоній і володінь якої-небудь європейської держави».

В період проголошення доктрини Монро США повинні були зважати на могутність Великобританії і власною слабкістю, з недосяжністю для них колоній і територіальних придбань на інших континентах. Крім того, вони враховували складені для них сприятливі умови експансії на Американському континенті, віддаленого від європейських держав, з яких, наприклад, Франція і Іспанія вже настільки слабшали, що насилу справлялися з своїми володіннями в Новому Світі. Сполучені Штати до кінця минулого століття були переважно зайняті створенням колоніальної імперії на Американському континенті і вимагали від європейських держав одного – невтручання в справи Америки і визнання за США монопольного права на володіння нею. Вимушені в той час через незалежачих від них обставини, утримуватися від домагань на територіальні придбання в Європі, Азії і Африці, Сполучені Штати розглядали доктрину Монро як знаряддя «легалізації» їх втручання у внутрішні справи решти країн Американського континенту. Так, вже незабаром після її проголошення в 1823 р. державний секретар США Адамс заявив представнику США в Мадриді, що географічне

положення Куби і Пуерто-Ріко «робить ці острови природно залежними від Північноамериканського континенту, а один з них – Куба, майже видима з наших берегів, є предметом капітальної важливості для комерційних і політичних інтересів нашого Союзу».

Протягом всіх подальших літ ХІХ століття американська дипломатія розвивала гарячу діяльність, направлену на відторгнення Куби, Пуерто-Ріко і Філіппін від Іспанії, колоніями якої вони в той час були, і їх закабалення, причому стремління і сподівання населення цих територій взагалі не враховувалися.

Спикмен писав, що президент Франклін Рузвельт, посиляючись на доктрину Монро, виявляв готовність «захищати Канаду і Гренландію». З цього Спикмен робив висновок, що доктрина Монро стала доктриною захисту всієї Західної півкулі». Розуміючи, що подібне «заступництво» може і не влаштувати народи латиноамериканських держав, Спикмен намагається їм вселити, що доктрина Монро заснована на геополітиці, що домагання США на владитво на всьому Американському континенті обумовлені географічно-політичними чинниками, у зв'язку з чим тому необхідно змиритися. «Наша державна позиція, – пише він, – є, звичайно, не підлягаючій заперечуванню позицією гегемонії над переважно Нового Світа. Ми набагато сильніші, ніж наші сусіди на півночі і Півдні. Ми повністю пануємо над Центральною Америкою, і ми в змозі здійснювати ефективний тиск на північну частину Південної Америки». Таким чином, геополітик Спикмен спробував видати підкорення Сполученими Штатами всієї Західної півкулі за фатальну необхідність, обумовлену географічним чинником. При цьому повністю ігнорується вся решта чинників, у тому числі і такого вирішального чинника, як устремління, сподівань і інтересів людей, що населяють країни Західної півкулі.

Ряд ідей Спикмена (особливо його послідовника Кирка, що розвинув ще більш детально теорію рімленда) були підтримані деякими європейськими геополітиками, що побачили в його високій стратегічній оцінці «берегових

територій» можливість наново вивести Європу в число тих країн , які вирішують долі світу. Але для цього довелося відкинути концепцію «Серединного Океану». Не дивлячись на цей теоретичний хід деяких європейських геополітиків (що залишився, втім, вельми двозначним), Спідмен належить, без жодних сумнівів, до найяскравіших і послідовним «атлантистів». Більш того, він, разом з адміралом Мехеном, може бути названий **«батьком атлантизму» і «ідейним натхненником НАТО»**.

Розвиток чисто атлантистської лінії в геополітиці після 1945 р. в основному був розвитком тез Спідмена . Як і сам він почав розробку своїх теорій з корекцій Макіндера, так і його послідовники в основному коректували його власні погляди.

В 1956 р. учень Спідмена Д. Мейніг опублікував працю *«Хартленд і рімленд в євразійській історії»*. Тут Мейніг спеціально підкреслив, що «геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не тільки чисте географічне відношення території до Суші і Моря». В такому підході вельми помітний вплив Відаль де ла Блаша.

Мейніг говорить про те, що **весь простір євразійського рімленду ділиться на три типи по своїй функціонально-культурній схильності:**

1. Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Бангладеш, Афганістан, Східна Європа (включаючи Пруссію), Прибалтика і Карелія – простори, що органічно тяжіють до хартленду.

2. Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак, *Сірія*, Югославія – геополітично нейтральні.

3. Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд – схильні до таласократичного блоку.

Після другої світової війни, особливо в 70–90-ті рр., робилися спроби переосмислення методологічних основ геополітичних трактувань міжнародних відносин. Наприклад, американський дослідник Л. Кристоф стверджував: «Сучасні геополітики дивляться на карту, щоб знайти тут не те,

що природа нав'язує людині, а те, на що вона його орієнтує».

Розвиток геополітичних поглядів стосовно ядерної епохи ми зустрічаємо у іншого представника тієї ж американської школи Коліна С. Грея, що присвятив цій проблемі декілька робіт, витриманих в джерелі обґрунтування гегемоністських домагань США на світовій арені. В своїй книзі *«Геополітика ядерної ери»* він дає нарис військової стратегії США і НАТО, в якому ставить планетарне місцерозташування ядерних об'єктів в залежність від географічних і геополітичних особливостей регіонів . В середині 70-х рр. Грей назвав геополітику наукою про «взаємозв'язок між фізичним середовищем в тому вигляді, як вона сприймається, змінюється і використовується людьми і світовою політикою». Як рахував Грей, геополітика торкається взаємозв'язку міжнародної політичної потужності і географічного чинника. Під нею мається на увазі «висока політика» безпеки і міжнародного порядку; вплив тривалих просторових відносин на піднесення і занепад силових центрів; то, як технологічні, політико-організаційні і демографічні процеси позначаються на вазі і впливі відповідних держав.

При всьому впливі, що зберігся, традиційних ідей і концепцій виникли нові розробки і конструкції, побудовані на розумінні того, що з появою авіації і особливо ядерної зброї і засобів його доставки традиційні моделі, в основі яких лежав географічно-просторовий детермінізм, застаріли і потребують серйозного коректування. Самі обґрунтовані аргументи на користь цієї точки зору висунув А.П. Северські. В його геополітичній побудові мир розділений на два величезні круги повітряної потужності, сконцентрованих відповідно на індустріальних центрах США і Радянського Союзу. Американський круг покривав велику частину Західної півкулі, а радянський – велику частину Світового Острова. Обидва вони володіли приблизно рівною силою над Північною Америкою і Північною Євразією, які, на думку Северські, в сукупності складають ключ до світового панування.

Технологічні нововведення у військовій області продиктували

необхідність застосовувати глобальний підхід до проблем безпеки. Його використання дало мотив ряду вчених по-новому потрактувати геополітику. Американський дослідник Д. Дедні, надаючи головну увагу ролі технічного чинника у відносинах між географічним середовищем і політичними процесами, міркує таким чином: «Геополітична дійсність служить фоном для географії і технології. Він надає форму, прокладає русло і припускає здійснення політичної влади багато в чому тим же самим чином, як гірські хребти, мости і фортифікаційні споруди впливають на армію під час битви.

Вони не повністю визначають результат, але сприяють різним стратегіям...

неоднаково... Географія планети, звичайно, не змінюється. Але значення природних особливостей планети в боротьбі за військову перевагу і безпеку змінюється з технологічними змінами в людській можливості руйнувати, перевозити і повідомляти. Без сильного відчуття технології геополітика вироджується в земний містицизм».

Глобалізація геополітики з техніцистських позицій характерна для військових стратегів НАТО.

Примітний вислів одного з них: «В геополітиці ядерної заборони технологія змінила географію по значенню, тоді як психологічні аспекти основної політики з позиції сили досягли домінуючого впливу в їх стратегічному політичному курсі. Технологія не може явно замінити географічні ознаки. При всьому цьому технологія ядерного століття виявилася настільки революційною в своєму впливі на географію, що практично змінила її як основного чинника геополітики». Ця заява переслідує мету пристосувати геополітику до «політики з позиції сили», віддати рішучий пріоритет ролі технології і, таким чином, допустити, що геополітичні відносини виникли «натуралістично», без втручання соціальних і політичних структур і теорій.

2. Неоатлантизм С.Хантігтона та кінець історії Ф.Фукуями

Перемога над СРСР означала вступ до радикально нової епохи, яка вимагала оригінальних геополітичних моделей. Геополітичний статус всіх традиційних територій, регіонів, держав і союзів різко мінявся. Осмислення планетарної реальності після закінчення холодної війни призвело атлантистських геополітиків до двох принципових схем.

Одна з них може бути названою песимістичною (для атлантизму). Вона успадковує традиційну для атлантизму лінію конфронтації з хартлендом, яка вважається не закінченою і не знятою з повістки дня разом з падінням СРСР, і передрікає утворення нових євразійських блоків, заснованих на цивілізаційних традиціях і стійких етнічних архетипах. Цей варіант можна назвати «неоатлантизм», його єство зводиться зрештою до продовження розгляду геополітичної картини світу в ракурсі основоположного дуалізму, що лише нюансується виділенням додаткових геополітичних зон (окрім Євразії), які також можуть стати вогнищами протистояння із Заходом. Найяскравішим представником такого неоатлантистського підходу є С. Хантінгтон.

Друга схема, заснована на тій же початковій геополітичній картині, навпаки, оптимістична (для атлантизму) в тому значенні, що розглядає ситуацію, що склалася в результаті перемоги Заходу в холодній війні, як остаточну і безповоротну. На цьому будується теорія мондіалізму, концепція кінця історії і єдиного світу, яка стверджує, що всі форми геополітичної диференціації – культурні, національні, релігійні, ідеологічні, державні і т.д. – ось-ось будуть остаточно подолані і наступить ера єдиної загальнолюдської цивілізації, заснованої на принципах ліберальної демократії. Історія закінчиться разом з геополітичним протистоянням, що давало спочатку головний імпульс історії. Цей геополітичний проект асоціюється з ім'ям американського геополітика Френсіса Фукуями, що написав програмну статтю з виразною назвою «Кінець історії».

Концепцію Семюела П. Хантігтона – директори Інституту

стратегічних досліджень ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті – можна вважати ультрасучасним розвитком традиційної для Заходу атлантистської геополітики. Важливо, що Хантінгтон будує свою програмну статтю *«Зіткнення цивілізацій»* (яка з'явилася як резюме великого геополітичного проекту *«Зміни в глобальній безпеці і американські національні інтереси»*) як відповідь на тезу Фукуяма про кінець історії. Показово , що на політичному рівні ця полеміка відповідає двом ведучим політичним партіям США: Фукуяма виражає глобальну стратегічну позицію демократів, тоді як Хантінгтон є рупором республіканців. Це достатньо точно виражає ество двох новітніх геополітичних проектів – неоатлантизм слідує консервативній лінії, а мондіалізм віддає перевагу абсолютно новому підходу, в якому всі геополітичні реальності підлягають повному перегляду.

Значення теорії Хантінгтона, сформульований їм в статті *«Зіткнення цивілізацій»*, зводиться до наступного. Видима геополітична перемога атлантизму на всій планеті – з падінням СРСР зник останній оплот континентальних сил – насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО, що супроводиться ідеологічним оформленням, – відмова від головної конкурентної комуністичної ідеології – не зачіпає глибинних цивілізаційних пластів. Хантінгтон всупереч Фукуямі стверджує, що стратегічна перемога не є цивілізаційна перемога; західна ідеологія – ліберал- демократія, ринок і т.д. – стала безальтернативною лише тимчасово, оскільки вже скоро у незахідних народів почнуть проступати цивілізаційні і геополітичні особливості, аналог *«географічного індивідуума»*, про якого говорив Савіцький.

Відмова від ідеології комунізму і зсуви в структурі традиційних держав – розпад одних утворень, поява інших і т.д. – не призведуть до автоматичного рівняння всього людства на універсальну систему атлантистських цінностей, але, навпаки, зроблять знов актуальним більш глибокі культурні пласти, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше.

Хантінгтон цитує Джорджа Вейгеля: *«десекуляризація є одним з*

домінуючих соціальних чинників в кінці ХХ століття». А отже, замість того щоб відкинути релігійну ідентифікацію в єдиному світі, про що говорить Фукуяма, народи, навпаки, відчуватимуть релігійну приналежність ще більш живо.

Хантінгтон стверджує, що разом із західною (атлантистською) цивілізацією, що включає Північну Америку і Західну Європу, можна передбачати геополітичну фіксацію ще семи потенційних цивілізацій:

- 1) слав'янсько-православна
- 2) конфуціанська (китайська)
- 3) японська
- 4) ісламська
- 5) індуїстська
- 6) латиноамериканська і, можливо
- 7) африканська.

Звичайно, ці потенційні цивілізації ні в якому разі не рівнозначні. Але всі вони єдині в тому, що вектор їх розвитку і становлення буде орієнтований в напрямі, відмінному від траєкторії атлантизму і цивілізації Заходу. Так, Захід знову опиниться в ситуації протистояння. Хантінгтон вважає, що це практично неминуче і що вже зараз, не дивлячись на ейфорію мондіалістських кругів, треба прийняти за основу реалістичну формулу: «West and Rest» («Захід і всі інші»).

На думку С. Хантінгтона, в світі, що народжується, джерелом конфліктів стане вже не ідеологія і не економіка, а найважливіші межі, що розділяють людство, і переважаючі джерела конфліктів визначатимуться культурою.

Чи означає це, що нація-держава перестане бути головною дійовою особою в міжнародних справах? Ні, Хантінгтон так не вважає. Але, з його слів, найзначущіші конфлікти глобальної політики розвертатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. «Лінії розлому між

цивілізаціями, – рахує Хантінгтон, – це і є лінії майбутніх фронтів».

Чи дійсно грядущий конфлікт між цивілізаціями – завершальна стадія тієї еволюції, яку зазнали глобальні конфлікти в сучасному світі? Протягом півтора століть після Вестфальського світу, який оформив сучасну міжнародну систему, в західному ареалі конфлікти розверталися головним чином між государями – королями, імператорами, абсолютними конституційними монархами, прагнучими розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, укріпити економічну потужність, а головне – приєднати нові землі до своїх володінь. Цей процес породив нації-держави. Починаючи з Французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями.

Хантінгтон вважає, що дана модель зберігалася протягом всього ХІХ століття. Кінець їй поклала перша світова війна. А потім в результаті російської революції і у відповідь реакції на неї конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту відповідно до концепції Хантінгтона були спочатку комунізм, нацизм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт утілювався в боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією-державою в класичному європейському значенні. Їх самоідентифікація формулювалася в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями-державами і ідеологіями були головним чином конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх «громадянськими війнами Заходу». Це також справедливо відноситься до холодної війни, як і відноситься до світових воїн, а також воїн ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ сторіч. Із закінченням холодної війни добігає кінець і західна фаза розвитку міжнародної політики. В центр висувається взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями. На цьому новому етапі народи і уряди незахідних цивілізацій вже не виступають як об'єкти історії – мішень західної колоніальної політики, а разом із Заходом починають самі рухати і творити історію.

Ідентичність на рівні цивілізації, на думку Хантінгтона, ставатиме все більш важливою і вигляд світу значною мірою формуватиметься в ході взаємодії семи-восьми крупних цивілізацій.

Що ж з цього виходить? По-перше, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони найбільш істотні. Цивілізації несхожі по своїй історії, мові, культурі, традиціям і релігії. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і суспільством, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примушення, рівності і ієрархій. Вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Звичайно, відмінності не обов'язково припускають конфлікт, а конфлікт не обов'язково припускає насильство. Проте протягом сторіч самі затяжні і кровопролитні конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями.

По-друге, світ стає більш тісним. Взаємодія між народами різних цивілізацій посилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, до того, що глибоко усвідомлюються відмінності між цивілізаціями і те, що їх об'єднує.

Північноафриканська імміграція до Франції викликала у французів вороже відношення і в той же час укріпила доброзичливість до інших іммігрантів – «доброчесним католикам і європейцям з Польщі». Американці набагато хворобливо реагують на японські капіталовкладення, ніж на куди більш крупні інвестиції з європейських країн. Взаємодія між цивілізаціями укріплює їх цивілізаційну самосвідомість, а це, в свою чергу, загострює що йдуть в глибину історії або, принаймні, що сприймані таким чином розбіжності і ворожість.

По-третє, процеси економічної модернізації і політичних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одночасно слабшає і роль нації-держави як джерела ідентифікації. Що

утворилися в результаті лакуни здебільшого заповнюються релігією , нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні рухи склалися не тільки в ісламі, але і в західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі, індуїзмі. В більшості країн і конфесій фундаменталізм підтримують освічені молоді люди висококваліфіковані фахівці з середніх класів, ліга вільних професій, бізнесмени. Як помітив американський релігіознавець Р. Вейгель: «десекуляризація світу – одне з домінуючих соціальних явищ кінця ХХ ст.». Відродження релігії, або, кажучи словами іншого теолога ж. Кепеля, «реванш Бога», створює основу для ідентифікації і причетності зі спільністю, що виходить за рамки національних меж, для об'єднання цивілізацій.

По-четверте, зростання цивілізаційної самосвідомості диктується роздвоєнням ролі Заходу. З одного боку, Захід знаходиться на вершині своєї могутності, а з іншою – відбувається повернення до власного коріння. Все частіше доводиться чути про «повернення до Азії» Японії, про кінець впливу ідей Неру і «індуїзації Індії», про провал західних ідей соціалізму і націоналізму і «реісламізації» Близького Сходу. На вершині своєї могутності Захід стикається з незахідними країнами, в яких достатньо прагнення, волі і ресурсів, щоб додати світу незахідний вигляд.

У минулому еліта незахідних країн звичайно складалася з людей, найбільшою мірою пов'язаних із Заходом , що отримали освіту в Оксфорді , Сорбонне або Сандхерсте і що засвоїли західні цінності і стиль життя. Населення ж цих країн , як правило, зберігало нерозривний зв'язок зі своєю відвічною культурою. Але зараз все змінилося. В багатьох незахідних країнах йде інтенсивний процес девестернізації еліти і повернення до власного культурного коріння . І одночасно з цим західні, головним чином американські, звичаї, стиль життя і культура набувають популярність серед широких верств населення.

По-п'яте, культурні особливості і відмінності менш схильні до змін, ніж економічні і політичні, і внаслідок цього засновані на них суперечності складніше дозволити або звести до компромісу . В Радянському Союзі , що

був, комуністи могли стати демократами, багаті перетворитися в бідних, а бідняки – в багачів, але росіяни при всьому бажанні не зможуть стати естонцями, а азербайджанці – вірменами.

Судячи з усього, **роль регіональних економічних зв'язків посилюватиметься.**

З одного боку, успіх економічного регіоналізму укріплює свідомість приналежності до однієї цивілізації. А з іншою – економічний регіоналізм може бути успішним, тільки якщо він корениться в спільності цивілізації. Європейське співтовариство покоїться на підставах європейської культури і західного християнства. Успіх НАФТА (Північноамериканської зони вільної торгівлі) залежить від зближення, що продовжується, культур Мексики, Канади і США. А Японія, навпаки, випробовує скруту із створенням такого ж економічного співтовариства в Південно-східній Азії, оскільки Японія – це єдине у своєму роді суспільство і унікальна цивілізація. Якими б могутніми не були торгові, економічні і фінансові зв'язки Японії з рештою країн Південно-східної Азії, культурні відмінності між ними заважають просуванню по шляху регіональної економічної інтеграції за зразком Західної Європи або Північної Америки.

Спільність культур, навпаки, явно сприяє стрімкому зростанню економічних зв'язків між Китайською Народною Республікою, з одного боку, і Гонконгом, Тайванем, Сінгапуром і заморськими китайськими общинами в різних країнах світу – з іншою. Із закінченням холодної війни спільність культури швидко витісняє ідеологічні відмінності.

Своєю концепцією «зіткнення цивілізацій» Хантінгтон кинув виклик багатьом уявленням, що встояли, про характер глобальних протистоянь, що відбуваються і потенційних, а також запропонував нову парадигму для теоретичного дослідження і прогнозування світопорядку на рубежі ХХ і ХХІ століть. Це навряд чи не найкрупніша з представлених за останнє десятиріччя наукова концепція, в якій дана загальна картина світу. Хантінгтон – один з найавторитетніших політологів світу – і сам розуміє, що полемізувати з його

концепцією переконливіше за все було б за допомогою іншої цілісної теорії, альтернативної не тільки його ідеям, але і застарілій парадигмі холодної війни, яку, на його думку, «драматичні події останнього п'ятиліття перетворили на надбання інтелектуальної історії».

Окремі аспекти концепції Хантінгтона викликають критичні питання. Цивілізації існують споконвіку. Чому ж тільки зараз вони кидають виклик світовому порядку? Хоча їх роль і вплив дійсно міняються, але оцінка цих змін залежить від позиції дослідника. Тому ціль цивілізаційної моделі – перш за все привернути увагу західної громадськості до того, як все це сприймається в світі. Вітчизняні опоненти Хантінгтона (А.С. Панарін, Є.Б. Рашковській) відзначають, що теза про грядущий конфлікт цивілізацій швидше постулюється, ніж обґрунтовується. Виникає питання: чому ж цивілізаційні конфронтації не мали місця, припустимо, п'ятдесят або сто літ тому? Може йтися про зростаюче значення світових цивілізацій у всесвітньому процесі, що продовжується і надзвичайно нерівномірно, модернізується.

Є.Б. Рашковський критикує концепцію Хантінгтона по трьох позиціях. **Перша позиція**, складність внутрішнього складу кожної з цивілізацій – який би спостерігач ні обкреслював цивілізацію як поняття або як систему. В кожній з цивілізацій йде внутрішня боротьба за панування над природними і людськими ресурсами, напружена боротьба за гегемонію в символічній сфері – і не тільки в ідеологічних, але і в релігійних категоріях.

Друга позиція відноситься до внутрішньої динаміки цивілізацій. Вони володіють рухливістю, можуть видозмінюватися. Цивілізації знаходяться під впливом західницьких і ґрунтових імпульсів, раціоналізму і традиціоналізму.

Третя позиція полягає в залежності сучасного трактування традиційної проблематики від політичної кон'юнктури. Можна зрозуміти соціоекономічні і психологічні передумови релігійного фундаменталізму і в ісламському світі, і в православному, і в індуїзмі, і в іудаїзмі. Фундаменталізм, якщо до нього придивитися, чужий не тільки раціоналізму,

але і традиціоналізму, бо він не приймає традицію в її історичній змінності і даності. Він намагається затвердити традицію як щось харизматично вигадане, закріпити традицію раціональними засобами.

Геополітичні висновки з підходу Хантінгтона очевидні: він вважає, що атлантисти повинні всесвітньо укріплювати стратегічні позиції своєї власної цивілізації, готуватися до протистояння, консолідувати стратегічні зусилля, стримувати антиатлантистські тенденції в інших геополітичних утвореннях, не допускати їх з'єднання до небезпечного для Заходу континентального альянсу. Він дає такі рекомендації. «Заходу» слід:

1) забезпечувати більш тісну співпрацю і єднання в рамках власної цивілізації, особливо між її європейською і північноамериканською частинами;

2) інтегрувати в Західну цивілізацію ті суспільства в Східній Європі і Латинській Америці, чий культури близькі до західної;

3) забезпечити більш тісні взаємостосунки з Японією і Росією;

4) запобігти переростанню локальних конфліктів між цивілізаціями і глобальні війни;

5) обмежити військову експансію конфуціанських і ісламських держав;

6) припинити згорання західної військової потужності і забезпечити військову перевагу на Дальньому Сході і в Південно-західній Азії;

7) використовувати труднощі і конфлікти у взаємостосунках ісламських і конфуціанських країн;

8) підтримувати групи, що орієнтуються на західні цінності і інтереси в інших цивілізаціях;

9) посилити міжнародні інститути, що відображають західні інтереси і цінності і узаконюючи їх, і забезпечити залучення незахідних держав в ці інститути».

Ці рекомендації є, по суті, коротким і ємким формулюванням доктрини неатлантизму. З погляду чистої геополітики це означає точне проходження принципам Мехена і Спикмена, причому акцент, який Хантінгтон ставить на

культури і цивілізаційних відмінностях як найважливіших геополітичних чинниках, указує на його причетність до класичної школи геополітики, висхідної до органіцистської філософії, для якої спочатку було властиво розглядати соціальні структури і держави не як механічні або чисто ідеологічні утворення, але як «форми життя».

Як найвірогідніше супротивники Заходу Хантінгтон указує Китай і ісламські держави (Іран, Ірак, Лівія і т.д.). В цьому позначається прямий вплив доктрин Мейніга і Кирка, що прочитали, що орієнтація країн «берегових зон» – а «конфуціанська» і ісламська цивілізації геополітично належать переважно саме до цих зон – важливіше, ніж позиція хартленду. Тому на відміну від інших представників неоатлантизму – зокрема, Пола Вольфовіца – Хантінгтон бачить головну загрозу ні в якому разі не в геополітичному відродженні Росії-Євразії, хартленду або якоїсь нової євразійської континентальної освіти.

В докладі ж американця Пола *Вольфовіца* (радника у справах безпеки) уряду США березні 1992 р. мовиться про «необхідність не допустити виникнення на Європейському і Азіатському континентах стратегічної сили, здатної протистояти США», і далі пояснюється, що найвірогіднішою силою, яка мається на увазі, є Росія, і що проти неї слід створити «санітарний кордон» на основі країн Прибалтики. В даному випадку американський стратег Вольфовіц виявляється ближче до Макіндера, ніж до Спідмена, що відрізняє його погляди від теорії Хантінгтона.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. «Велика шахівниця» З. Бжезинського.
2. Мондіалізм Г. Моїса.
3. Геополітичні погляди «нових правих» у Франції. Геополітичні концепції А. Бенуа.
4. Теорія конвергенції П. Сорокіна.
5. Неоевразійство.

6. Концепція пасіонарності Л. Гумільова.

Перелік проблемних питань

1. Чи можна, на Вашу думку, розглядати Україну як «хартленд»?
2. Чи погоджуєтесь Ви із знаменитими максимами Макіндера: «Хто править Східною Європою, панує над хартлендом; Хто править хартлендом, панує над Світовим Островом; Хто править Світовим Островом, панує над світом». Поясніть свою відповідь.
3. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Спикмена «Той, хто домінує над рімлендом, домінує над Євразією; Той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках». Поясніть свою відповідь.
4. Чи підтримуєте Ви поради «Хантінгтона» Західній цивілізації.

Список використаної літератури

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів, 2000. – 236 с.
2. Геоекономічна політика України [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Розпутенка ; І. В. Розпутенко, Н. А. Малиш, О. І. Кілієвич [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К. : НАДУ, 2010. - 126 с.
3. Гнатюк М. М. Відносини з Європейським Союзом та процес європейської інтеграції України [Текст] : навч. посіб. / М. М. Гнатюк, Я. Й. Малик, Л. Л. Прокопенко ; за заг. ред. М. Бойцуна, І. Грицяка, Я. Мудрого [та ін.] ; М-во освіти і науки України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр., Львів. регіон. ін-т держ. упр., Ун-т Лондон Метрополітан (Великобританія). - К. : Міленіум, 2009. - 780 с.
4. Кефели И.Ф. Геополитика Евразии. СПб.: ИД "Петрополис", 2009. – 326 с.
5. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку [Текст] = Ukraine 2000 and Beyond: Geopolitical Priorities and Scenarios of Development : монографія / Редкол.: О.Ф. Белов (голова) та ін.; Кол. авт.:

О.М. Гончаренко (кер.) та ін. - К. : НІСД, 1999. - 192 с.

6. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти./За ред. Ф.М. Рудича. – К.:МАУП, 2002. – 488 с.

7. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи [Текст] : [кол. моногр.] / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Карамзіна [та ін.] ; за ред. Г. В Щокіна, М. Ф. Головатого ; авт. передм. Л. М. Кравчук. - К. : МАУП, 2000. - 384 с.

8. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива [Текст] : монографія / Рада нац. безпеки і оборони України ; за заг. ред. С. І. Пирожкова. - К. : НППМБ, 2001. - 624 с.

9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. /Политические исследования. – 1994 - №1. – С.33-48.

10. Шпенглер О. Закат Европы. М.: Мысль, 1993 – Т.1-2.

Тема 4. Планетарний дуалізм як основний закон геополітики.
Особливості геополітики континентальної та морської держави

План лекції

1. Сутність закону планетарного дуалізму.
2. Протистояння морської та континентальної могутності: таласократія та телурократія.
3. Поліцентричність геополітичної карти світу та геополітичні сценарії його розвитку.

Анотація змісту лекції

1. Сутність закону планетарного дуалізму

Незважаючи на різноманітність точок зору в сфері геополітики, в кожній концепції ми маємо справу з намаганням відтворити певну єдину картину світу, яка може бути названа геополітичною. Ця картина світу прагне включити в аналіз історичних процесів, міжнародних та міждержавних відносин, і намагається поєднати відразу кілька дисциплінарних підходів: географічний, політологічний, ідеологічний, етичний, економічний тощо. У цьому полягає основна характеристика всіх геополітичних доктрин: прагнення до міждисциплінарного синтезу.

Самою загальною і такою, що розділяється майже всіма геополітиками методологічною формулою є твердження фундаментального історичного дуалізму між Сушею, «телурократією», "номосом" Землі, Євразією, хартлендом "серединною землею" ідеократичною цивілізацією "географічною віссю історії" з одного боку, і Морем, таласократією, Sea Power, "номосом" Моря, Атлантикою, англосаксонським світом, торговою цивілізацією, "зовнішнім або острівним півмісяцем" з іншого.

При всьому розходженні в приватних аспектах жоден із засновників геополітичної науки не ставив під сумнів факту такого протистояння.

2. Протистояння морської та континентальної могутності: таласократія та телурократія

Нагадаємо, що ідеї планетарного дуалізму були започатковані ще Спідменом. В 1965 р. послідовник Спідмена У. Кирк видав книгу, назва якої повторювала назву знаменитої статті Макіндера «*Географічна вісь історії*». Кирк розвинув тезу Спідмена щодо центрального значення рімленда для геополітичного балансу сил. Спираючись на культурно-функціональний аналіз Мейніга і його диференціацію «берегових зон» щодо «телурократичної» або «таласократичної» схильності, Кирк збудував історичну модель, в якій головну роль грають прибережні цивілізації, від яких культурні імпульси поступають з більшим або меншим ступенем інтенсивності всередину континенту. При цьому «вищі» культурні форми і історична ініціатива признаються за тими секторами «внутрішнього півмісяця», які Мейніг визначив як «таласократично орієнтованими».

В кінці 60-х рр. серед дослідників намітився зсув від двополюсного (океанічно-континентального) до поліцентристського трактування сучасної світової спільноти. Нова розстановка сил на світовій арені призвела до виникнення геополітичних схем «поліцентричного» світу. «Двополюсний радянсько-американський світ, – писала в кінці 1971 р. «Вашингтон пост», – в тому вигляді, як він виник після другої світової війни, в основному пішов в минуле. Зараз стало модним говорити про п'ятиполюсний світ: США, СРСР, Китай, Західна Європа (тепер, коли Англія вступає в Загальний ринок) і Японія». Застосовуючи системний метод, професор політичних наук Флорідського університету Дж. Спеннер в книзі «Гри, які ведуть держави. Аналіз міжнародної політики» виділяє в післявоєнному світі два основні етапи, визначувані співвідношенням сил на світовій арені: 1947–1962 рр. – як «двополюсний», коли всі держави групуються навкруги СРСР і США; з 1962 р. – «багатополюсний світ», де коаліції визначаються не так чітко.

Визначальна роль в цьому поліцентричному світі незмінно відводиться США, які для проведення свого зовнішньополітичного курсу

повинні використовувати всю решту центрів.

Один з активних геополітиків, що був міністром оборони США Д. Шлезингер стверджує, що земна куля перетворилася на єдиний стратегічний театр, де США повинні підтримувати «рівновагу», оскільки вони займають ключове стратегічне положення. Звідси слідує висновок про необхідність присутності озброєних сил США на всіх ключових позиціях світу.

Серед авторів, що усвідомили геополітичну значущість вищезгаданих чинників, слід назвати в першу чергу Дж. Кроуна, Х. де Блая, Би. Рассета, Л. Канторі, С. Шпигеля та ін. Типові для цієї групи дослідників позиції Сола Б. Коена.

Ще на початку 60-х рр. Коен розділив світ на геостратегічні райони, що характеризуються спільністю господарства (іншими словами, об'єднуючі промислове ядро аграрно-сировинну периферію), системи комунікацій і ідеології, в свою чергу, підрозділяються на геополітичні райони по ознаках спільності способу життя, історичних і культурних зв'язків, потоків міграцій і географічної близькості. Коен висунув гіпотезу, що політичні відносини в новому взаємозалежному світі будуватимуться на основі зв'язків між «взаємозамінними», тобто приблизно рівними по впливовості, блоками країн змінного складу.

Підсумовуючи численні визначення політичної географії, Коен приходить до висновку, що загальним в багато з них є те, що «в основі географічного мислення лежить просторова диференціація. Диференціація політичних явищ залежно від місця і складає суть політичної географії».

Коен виділив два типи регіонів світового масштабу: геостратегічні і геополітичні.

До першого типу він відносив орієнтований на торгівлю світ морських держав і євразійсько-континентальний світ. Коен говорив також про можливість виділення самостійного регіону країн Індійського океану, який виникне на місці Британської співдружності націй. Світ морських держав включає Англію, США, Південну Америку, Карібський басейн, прибережні

країни Європи, Магриб, Африку на південь від Сахари, острівну Азію і Океанію. Що стосується континентального світу, то він складається з двох геополітичних регіонів – хартленду разом зі Східною Європою і Східною Азією. Кожний геополітичний регіон складається з однієї великої країни або декількох малих країн. Причому кожний з них має власні політичні, економічні, соціальні і культурні характеристики, які додають йому специфіку і єдність. При цьому процес об'єднання Європи Коен розглядав як процес виникнення нової наддержави, по своїй вазі і значущості рівновеликої двом супердержавам. В його схемі два геостратегічних регіони розділяються один від одного хибкими поясами Близького Сходу і Південно-західної Азії. Обидва вони тільки недавно вийшли з-під колоніального панування і не зуміли добитися широкої регіональної єдності. Коен пояснював це наявністю в даних регіонах внутрішніх фізичних перешкод, відсутністю об'єднувальних геополітичних стрижнів і постійним зовнішнім тиском, витікаючим від морського і континентального геостратегічних регіонів. В іншій своїй роботі Коен характеризував ту, що сформувалася до 70-х рр. «глобальну політичну систему» в термінах поліцентризму, виділивши в ній чотири крупні силові вузли: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. В цих глобальних рамках, по схемі Коена, існує безліч світових силових осей, які служать кращою гарантією глобальної рівноваги.

В книзі *«Географія і політика в розділеному світі»* (Нью-Йорк, 1964) Коен запропонував ввести в геополітичний метод додаткову класифікацію, засновану на розподілі основних геополітичних реалій на «ядра» (nucleus) і «дисконтинуальні пояси». З його точки зору, кожний конкретний регіон планети може бути розкладений на чотири геополітичні складові:

«1) зовнішнє морське (водне) середовище, залежне від торгового флоту і портів;

2) континентальне ядро (nucleus), тотожне «Hinterland» (геополітичному терміну, що означає «видалені від побережжя внутрішні регіони»);

3) дисконтинуальний пояс (берегові сектори, орієнтовані або всередину континенту, або від нього);

4) регіони, геополітично незалежні від цього ансамблю».

Концепція дисконтинуальних поясів була підхоплена такими провідними американськими стратегами, як Генрі Киссинджер, який вважав, що політична стратегія США щодо дисконтинуальних берегових зон полягає в тому, щоб з'єднати фрагменти в одне ціле і забезпечити тим самим атлантизму повний контроль над Радянською Євразією. Ця доктрина отримала назву «Linkage» (від англ. link – зв'язок, ланка). Щоб стратегія «анаконди» була до кінця успішною, необхідно було звернути особливу увагу на ті «берегові сектори» Євразії, які або зберігали нейтралітет, або тяжіли до внутрішніх просторів континенту. На практиці ця політика здійснювалася через в'єтнамську війну, активізацію американо-китайських відносин, підтримку США проамериканського режиму в Ірані, підтримку націоналістів-дисидентів України і Прибалтики і т.д.

В цій же книзі Коен виділяє два геостратегічних регіони: 1. «Залежний від торгівлі морський світ».

2. «Євразійський континентальний світ».

В їх складі він виділяє наступні геополітичні регіони: Англо-Америка і Карібський басейн; Західна (морська) Європа і Магриб; Радянський Союз і Східна Європа.

Теорія «околичних зон» («шатебелтов») Коена стала відома в 1964 р. і була як би передвісником війни, розв'язаної США проти В'єтнаму в 1964–1975 рр., агресії, здійсненої Ізраїлем проти арабських країн в 1967 р. Політичні висновки з карти «світових геостратегічних регіонів і їх геополітичних підрозділів», складених Коеном, близько десяти літ служили пропагандистським прикриттям геостратегії США на Близькому і Середньому Сході, в Індокитаї.

Коен будує геополітичний аналіз сучасних міжнародних відносин, виходячи з положення про розділ світу після війни між СРСР і США. «Новий

Розподіл світу відображає найважливішу геополітичну подію нашого часу – відступ після 1945 р. Заходу з позицій, які щільно оточували внутрішню частину Євразії, – пише Коен. – Сьогодні в політичному відношенні світ можна уподібнити серіям концентричних кіл з комуністичним блоком в центрі Євразії, із Заходом, що частково обрамляє цей регіон, і нейтральними країнами, що займають проміжне положення між ними». Два «внутрішні кола» після другої світової війни розширили свої площі: комуністичний – за рахунок нейтрального і західного світу, нейтральний – за рахунок західного.

На підставі теорії Коена американці Кенет Томпсон і Джозеф Блек висунули військово-геополітичну схему «національних цілей» США.

«Зовнішньополітичні цілі Сполучених Штатів, – пишуть вони, – краще всього можуть бути зображений у вигляді ряду концентричних кіл». В центрі цього круга поміщена «вимога забезпечення безпеки існуючих територіальних меж» США. Друга оздоблююча його смуга позначає необхідність надання протидії з боку американського уряду будь-яким спробам якої-небудь держави в Європі або Азії встановити свою одноосібну гегемонію в межах східної півкулі. І нарешті, на периферії цих цілей знаходиться третє коло, позначаюча зацікавленість США в «створенні і підтримці такого міжнародного порядку, який би забезпечував хорошу можливість для виживання демократичних цінностей» в масштабах «всієї землі».

Розстановка сил на міжнародній арені зводиться Коеном до протиборства двох «центрів сили» – Заходу і Сходу, на рівному видаленні від яких розташовані всі держави, що відносяться до числа не приєднаних. Таким чином, йдеться не про соціальні системи у всій їх багатоскладовості, але лише про сучасні угруповання соціалістичних і імперіалістичних держав.

На карті Коена євразійський хартленд і Східна Європа (перший геополітичний регіон) і Східна Азія (другий геополітичний регіон) складають перший геостратегічний регіон. Другий геостратегічний регіон (залежні від торгівлі морські країни) складається з п'яти геополітичних регіонів: морська

Європа і Магриб, Англо-Америка і Карібський басейн, Африка на південь від Сахари, Південна Америка, тихоокеанські території Азії і Австралія плюс Океанія. Між двома цими головними геостратегічними регіонами ведеться боротьба за вплив в Південно-західній Азії, Північно-східній Африці і Південно-східній Азії. Формується третій центр сили в Південній Азії – майбутній третій геостратегічний регіон, але він ще недостатньо оформився та окріп.

Відчутну втрату популярності концепції «околичних зон» нанесла стаття американського географа Ф. Келлі, опублікована в журналі «Політикал Джіографі Куотерлі» в 1986 р., в якій піддані критиці найважливіші положення Коена. Вістря критики направлено проти тези про географічну унікальність «околичних зон». Порівняльний аналіз країн Південно-західної і Південно-східної Азії з іншими регіонами третього світу по чотирьох індексам не підтвердив тезу про унікальність «околичних зон». Відхилення цих показників для країн «околичних зон» від середнього значення фрагментарно і зіставно з подібними відхиленнями для решти макрорегіонів третього світу. Додаткові дані – розмір території, чисельність і густина населення, урбанізація, темпи економічного зростання, особливості засобів масової інформації, географічне положення – для країн «околичних зон» також не підтверджують припущення про їх унікальність. Певні відхилення розглянутих індексів для цих країн від середнього є необхідним, але недостатньою умовою для висновку про їх унікальність. На відміну від «статичних» сфер впливу і буферних зон склад країн «околичних зон» досить швидко міняється. Ф. Келлі вважає, що кордони і конфігурація «околичних зон» відрізняються відомим динамізмом не стільки внаслідок зміни фізико-, економіко- і політико-географічної цінності певних районів, скільки в результаті втручання крупних держав в локальні конфлікти, що посилює потенційну можливість глобалізації регіональних колізій. Політика «неоглобалізму», що проводиться сьогодні американськими «консерваторами», загрожує перетворити третій світ в безперервну

«околичну зону».

Коен поставив під питання політику заборони і протягом ряду років намагався ревізувати теорію Спінкмена «хартленд –рімленд». Недолік цієї теорії, по влучному виразу Коена, полягає в тому, що політика заборони хартленду схожа на замикання дверей стайні, коли кінь вже втік; мається на увазі існування військово-морських сил СРСР у всяких океанах і їх присутність на Кубі, у В'єтнамі.

Коен також заперечує існування геостратегічної єдності простору. Світ в його моделі достатньо фундаментально розділений. В своїй моделі автор використовує традиційне географічне поняття регіону, виділяючи два типи: глобальні і регіональні (по масштабу) . Перші (глобальні) – геостратегічні сфери – відображають міжнародні відносини значної частини світу ; другі (регіональні) – геополітичні регіони – є підрозділами геостратегічних сфер і порівняно однорідні по економіці, політиці і культурі.

Коен виділяє дві основні геостратегічні сфери, в кожній з яких домінує одна з двох наддержав, і називає їх «Залежний від торгівлі світ морських держав» і «Євразійський континентальний світ». Тут ми бачимо, що просторова (двопівкульова) структура світу Коена схожа зі старими геополітичними моделями. Проте він йде трохи далі і ділить кожен з двох геостратегічних сфер на геополітичні регіони. По схемі 1991 р. перша сфера («океанічна») включає чотири регіони : 1) Англо-Америка і Карібські країни; 2) Європа і країни Магриба; 3) Південна Америка і Південна Африка; 4) острівна (офшорна) Азія і Океанія; друга («континентальна») – два регіони: хартленд (країни СНГ); Східна Азія. Крім цих регіонів виділяється Південна Азія як особлива геостратегічна сфера. Як «розділовий пояс» між «океанічною» і «континентальною» півкулями виділяється Близький Схід, а також другий «розділовий пояс» на південь від Сахари. Країни Центрально-східної Європи позначені Коеном як «країни-ворота між хартлендом і значною частиною «океанічної» півкулі, які покликані прискорити зв'язки і відновити рівновагу в світі.

3. Поліцентричність геополітичної карти світу та геополітичні сценарії його розвитку.

Одна з особливостей моделі Коена полягає в **поліцентричності геополітичної карти світу**. Він виділяє **п'ять геополітичних центрів світу** (держави першого порядку): США, Росія, Японія, Китай і Європа (ЄС) . Ці центри визначають свої геополітичні регіони. Інші геополітичні регіони визначають держави другого порядку, які домінують в своїх регіонах, такі, як Індія, Бразилія і Нігерія. Коен розглядає майже 30 країн як держав другого порядку, за ними слідує держави третього, четвертого і п'ятого порядків. Виділення ґрунтується на розмірі сфери їх зовнішньополітичного впливу. Кінцевий результат полягає в багатобічних перетинах земної кулі багатьох частково співпадаючих районів впливу, які змінюються більш динамічно, ніж біполярна модель.

На підставі розглянутої теорії одним з найбільших сучасних західних геополітиків Х. де Блаем запропонована карта циклічного розвитку країн світу. На карті в стадії, проміжній між «молодістю» і «зрілістю», виявилися держави Варшавського договору, у стадії «зрілості» – країни НАТО.

Різновидом поліцентричної геополітики можна вважати так звану *«радикальну географію»*. Один з представників цього напрямку, А. Абдель-мальок, визначаючи головною межею сучасної епохи боротьбу між національно -визвольними рухами і революціями, з одного боку, і імперіалізмом, з іншою, вважає, що максимальний вияв цього протиборства може бути визначений як геополітика імперіалізму. «Абсолютно вірним залишається фундаментальне твердження про те, що геополітика є основоположним, якщо кінець кінцем не вирішальним, чинником в діалектиці імперіалізму і національного звільнення», – пише він.

Методологічна база «радикалів » (марксизм, анархізм, троцькізм, маоїзм) еkleктична. Проте вона надає відому перспективу як для критики традиційної і нацистської геополітики, що трактуються як «імперіалістична боротьба всередині капіталістичного ядра», так і для переосмислення

сучасної геополітики якщо спирається на економічні відносини.

Першочерговий упор на світові господарські зв'язки, як визначальний чинник в геополітичному аналізі міжнародного стану, властивий для англо-американських «радикалів».

Саме з цих позицій витримано дослідження геополітики відомим теоретиком західної соціальної географії Дж. Харві. Геополітика капіталізму розглядається як наслідок породжених нерівномірністю в рівні розвитку між його політико-економічними центрами конфліктів, як пошук просторової альтернативи враженою економічною кризою капіталістичним накопиченням. Така оцінка заснована, зокрема, на концепції «світів-систем американського економіста І. Валлерстайна, встановленій свого часу в основу політико-географічного підходу «центр – периферія» («ядро – периферія») для цілей вивчення світової економіки. Ідеї Валлерстайна знаходять віддзеркалення в підході до геополітики багатьох «радикалів» з Великобританії і США. «В аналізі світів-систем, – рахує П. Тейлор, – геополітика є відносинами повсюдного суперництва (сьогодні Сходу проти Заходу) в ядрі за панування над периферією імперіалізмом (сьогодні Півночі проти Півдня)».

У визначеннях П. Тейлора і Дж. Харві разом з установками і поняттями, прийнятими для визначення геополітики «лібералами» і «консерваторами», присутні нові аспекти. Геополітика трактується як така, що має відношення до суперництва між головними політико-економічними світовими центрами (країнами капіталістичного ядра і так званою «напівпериферією», під якою маються на увазі соціалістичні держави), а імперіалізм – до панування розвинутих країн (в ядрі) над тими, що розвиваються (на периферії). Географічно геополітика і імперіалізм відповідно відображена в просторових моделях «Захід – Схід» і «Північ – Південь».

Близькість радикального і ліберального напрямів геополітики у відомому значенні парадоксальна, що добре видно в порівнянні поглядів

Коена і Тейлора. Тейлор вважає, що світ має жорстку ієрархічну структуру, яка зберігається протягом тривалого історичного періоду. В ній домінують країни світового «ядра», а серед них – «головна» держава. Коен, навпаки, бачить світ поліцентричним і вважає, що в ньому співіснують декілька регіональних центрів потужності, контролюючих свої власні ієрархічні структури, певним чином «вмонтовані» в глобальну систему.

Концепція Тейлора припускає існування тривалих періодів відносної геополітичної стабільності, що характеризується економічним, політичним і ідеологічним пануванням провідної держави і пов'язаних з кондрат'євськими довгими хвилями економічного розвитку. Тейлор називає їх «світовими геополітичними порядками». В той же час Коен підкреслює, що геополітичні структури всіх рівнів – результуюча постійно змінного балансу політичних і геостратегічних сил, і, отже, в наш час не можуть бути стійкими, що чітких геополітичних меж немає, а є лише широкі перехідні зони. Проте постійні геополітичні зміни відбуваються не випадково, а уздовж особливих ліній-розломів – культурних і релігійних рубежів, старих політичних меж.

Тейлор доводить, що перехід від одного світового геополітичного порядку до іншого відбувається протягом коротких драматичних перехідних періодів, настання яких викликається катастрофічними подіями, такими, як світові війни, епідемії, голод, хоча ці геополітичні вододіли не обов'язково співпадають з відомими датами початку або закінчення воєн і т.п. По Коену, історія не знає різких геополітичних переходів, нові геополітичні елементи і відносини поглинаються і модифікуються старою системою, у свою чергу, змінюючи її саму.

Хоча концепція Тейлора базується перш за все на теорії довгих циклів, тобто основа її економічна, і її автор, і Коен приділяє багато уваги неекономічним причинам геополітичних зсувів. Тейлор вважає, що причини потужності домінуючої держави не стільки в його військовій силі і навіть випереджаючому розвитку технології і економіки, скільки в привабливості ідей, що лежать в основі його внутрішньої і зовнішньої політики. Коен при цьому

підкреслює роль, яку грають для статусу держави в регіональній і глобальній ієрархії такі чинники, як ідеологія і її стійкість, національна воля, імідж, здатність до самооновлення, стратегія підтримки міжнародного впливу.

Бачення що відбувається в світі змін Тейлором можна назвати радикальним. Хоча Тейлор відкидає можливість конфлікту між Північчю і Півднем, в його роботах виражена тривога з приводу хвилі, що підіймається, націоналізму і можливості подальшого дроблення держав; він рахує ідею нації – держави, здатну дестабілізувати ситуацію в світі, найважливішою спадщиною періоду європоцентризму в світовій політиці. Не виключено, на його думку, і об'єднання Півдня навкруги ідей ісламського фундаменталізму.

Ліберальне бачення Коена більш оптимістично. Він малює більш менш мирну картину поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної гасити деструктивні імпульси, в яких різко порушений баланс між різними компонентами державної потужності, що, в свою чергу, порушує ієрархію всередині регіональних угруповань.

Цікаво, що обидва автори фактично дотримуються однакової точки зору на геополітичну організацію світу в майбутньому: значення третього світу і всієї південної півкулі в світовій політиці зменшиться; частина державного суверенітету відійде на регіональний (районний), макрорегіональний (міждержавний) і глобальний рівень. Вся глобальна система стане більш гнучкою; безліч країн одночасно входять в різні організації, створені по різних ознаках; збільшиться значення співпраці між окремими частинами сусідніх держав.

Поширеним жанром геополітичних досліджень стають геополітичні сценарії майбутнього світу. Так, похмуру перспективу для людства малює англійський вчений Р. Хиггні. Згідно його геополітичному сценарію, причиною загибелі людської цивілізації в найближчому майбутньому стануть військові зіткнення, викликані, зокрема, наступними чинниками: демографічним вибухом, продовольчою кризою, браком ресурсів, деградацією навколишнього середовища.

В руслі сказаного примітне геополітичне трактування американцями М. Конантом і Ф. Гоулдом проблеми забезпечення розвинутих країн нафтою. «Якщо енергія є питанням життєвої важливості для світової спільноти, то чи може бути «енергетичний хартленд» іншим, ніж Близький Схід, а важливість доступу до нього викликати сумнів в його значенні?» – пишуть вони.

Сучасні песимістичні геополітичні сценарії ракетно-ядерної війни засновані на тривимірних стратегічних уявленнях, де космічному вимірюванню відводиться пріоритетне значення. Це спрощує геостратегічну карту, всі країни і народи на якій уразливі з військової і невійськової точок зору, і в цьому значенні планета стає як би однією великою «околичною зоною». Схеми нанесення ядерних ударів в цих сценаріях не виглядають, проте, як випадкові. Міста супротивника атакуються в першу чергу з метою понизити їх організуючу здатність. Для цього використовується теорія центральних місць Крісталлера: міста послідовно знищуються згідно ієрархії центральних місць. Об'єкти на території країни або групи країн, по яких завдаються ударів, можуть класифікуватися і по-іншому: міста, військові цілі, економічні системи, у тому числі крупні індустріальні підприємства, розташовані зовні великих міст (включаючи атомні електростанції).

Широкий **набір геополітичних сценаріїв** пропонує американський географ Дж. Коул:

- 1) загибель людської цивілізації в результаті ядерної війни;
- 2) число суверенних держав подвоюється за рахунок оволодіння відцентрових тенденцій у ряді країн світу. Одним з результатів стає утворення на території СРСР 25 нових держав;
- 3) число суверенних держав залишається приблизно стабільним, а отже, і суб'єкти міжнародних відносин – колишні; світ стає безпечнішим за рахунок зниження інтенсивності конфліктів між політичними ідеологіями; розвинуті країни створюють одне угруповання, що розвивається – інше;
- 4) на земній кулі утворюється єдина «світова» тоталітарна держава в результаті союзу політичних, економічних і військових еліт головних

імперіалістичних держав. До імперіалістичних держав Коул відносить провідні у військовому відношенні держави. По його логіці, в цю категорію потрапляє і СРСР.

Ліберальний плюралізм, прийнятий як методологічна основа для геополітичного прогнозування міжнародного стану, всієї суми міжнародних відносин, призводить Коула до висновку про рівну вірогідність всіх чотирьох сценаріїв. В кожному з них заперечується «загальний прогрес людства» як основна перспектива майбутнього світопорядку.

Оновлення традиційних біполярних моделей, схем і їх пристосовування до реалій сучасного світу – характерна межа геополітичного аналізу міжнародного стану останніх років. Разом із спробами додати динамізм теорії хартленду Макіндера за допомогою висунення в її захист додаткових аргументів (схожість або відмінності по ряду культурно-історичних ознак між країнами привертають до вступу одних у військово-політичний союз, очолюваний СРСР як «сухопутною» державою, інших – США як «морською» і т.п.) пропонуються і її складніші інтерпретації.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Особливості геополітики морської держави на прикладах Великобританії та США. Джерела морської могутності.
2. Геополітичні цілі морської держави та засоби їх досягнення.
3. Особливості геополітики континентальної держави на прикладах СРСР (Росії) та Німеччини.
4. Боротьба за домінування в Євразії.

Перелік проблемних питань

1. Скільки, на Вашу думку, існує геополітичних центрів світу.
2. В чому полягає принципова різниця між геостратегічними і геополітичними регіонами?
3. До яких регіонів Б. Коен відніс би Україну? Куди би віднесли її Ви?

4. З яким геополітичним сценарієм Дж. Коула Ви погоджуєтесь? Обґрунтуйте свою відповідь.

Список використаної літератури

1. Дзьобань О. П. Теоретичні основи національної безпеки України [Текст] : навч. посіб. / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. - К. : Освіта України, 2009. - 378 с.

2. Желтов В. В. Геополитика: история и теория [Текст] : учеб. пособие / В. В. Желтов. – М.: Вузовский учебник, 2012. – 445 с.

3. Політична модернізація : [підручник] / за заг. ред. д.держ.упр. В. Б. Дзюндзюка, д.держ.упр. О.В. Радченка, к.соц.н. О.А. Котукова. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2010. – 400 с.

4. Гаджиев К. С. Введение в геополитику [Текст] : учебник / К.С. Гаджиев. - К. : Логос, 1998. - 415 с.

5. Геополитика [Текст] : учебник / под общ. ред. В. А. Михайлова. - М. : РАГС, 2007. - 367 с.

6. Геополитические ориентации населения и безопасность Украины: по данным социологов [Текст] / сост. Н. А. Шульга. - К. : Бізнесполіграф, 2009. - 88 с.

7. Глобализация: многостороннее измерение [Текст] : науч. изд. / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации ; под общ. ред. В. А. Михайлова, В. С. Буянова. - М. : Книга и бизнес, 2004. - 319 с.

8. Глобальная геополитика / Под редакцией И.И. Абылгазиева, И.В. Ильина, И.Ф. Кефели – М.: Издательство Московского университета, 2010. – 312 с.

9. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби [Текст] / С. Макеев, Є. Бистрицький, О. Білий та ін. - К. : Політ. думка, 1997. - 495 с.

10. Дергачев В. А. Геополитика [Текст] : учеб. пособие / В.А. Дергачев. - К. : ВИРА-Р, 2000. - 447 с.